

5890

JK

CSANÁDVÁRMEGYEI KÖNYVTÁR.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK:
Dr. EPERJESSY KÁLMÁN és Dr. BARNA JÁNOS.

22.

CSANÁD VEZÉR.

IRTA:
Dr. TAKÁTS LAJOS.

MAKÓ, 1931.
KIADJA CSANÁD VÁRMEGYE KÖZÖNSÉGE.

XB 100237

GAÁL LÁSZLÓ KÖNYVNYOMDÁJA MAKÓ. 1931. VI.

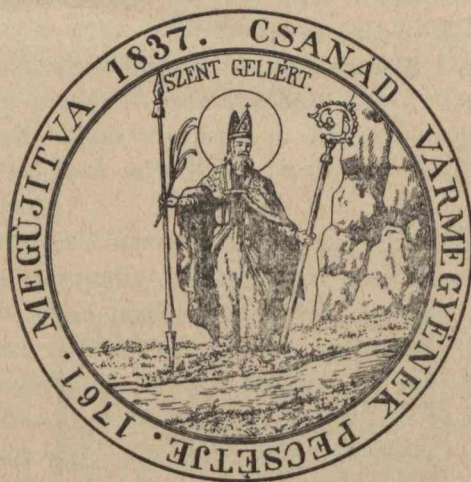
CSANÁDVÁRMEGYEI KÖNYVTÁR.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK:
Dr. EPERJESSY KÁLMÁN és Dr. BARNA JÁNOS.

22.

CSANÁD VEZÉR.

IRTA:
Dr. TAKÁTS LAJOS.

MAKÓ, 1931.
KIADJA CSANÁD VÁRMEGYE KÖZÖNSÉGE.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000702380

Pedagógiai Főiskola, Szeged
Központi Leltár

Lelt. napló tsz.: 6164 / 1954

GAÁL LÁSZLÓ KÖNYVNYOMDÁJA MAKÓ. 1931. VI.

Csanád vezér.

I.

Csanád nemzetsége és marosvári tartózkodása.

A marosmenti ősi vármegye és egyházmegye arról a Csanád* vezérről kapta a nevét, aki Marosvár nagyurát, Ajtonyt legyőzte és ezzel Szent István uralmát az egész Magyarországra biztosította.

*

A honfoglalás befejezésekor Árpád törzse a Duna két partján helyezkedett el Pest, Fehér és Tolna vármegyék területén és pedig úgy, hogy középen a fejedelem nemzetsége volt (Csepel szigete és Székesfehérvár voltak a főhelyek) s körülötte sorakoztak a többiek. A bal parton telepedett meg a Csanád-nem is, körülbelül Kalocsa és Baja között, ahol Érsekcsanád, a Dusnok melletti Doboka puszta, valamint a Duna tulsó partján Baranyában fekvő Doboka község napjainkig megmaradt tanúi e birtokok hajdani tulajdonosainak. Dobokát a Csanád apjának mondja a krónika, azért szerepelnek ugyanott a helynevekben.

A X. század közepétől kezdve, mikor az eredeti szállásterületek szűkeknek látszottak, megindult a fejedelmi törzs húzódása északra és keletre s a Dunán innen lakó nemzetségek nemcsak a Tiszát érték el, hanem folytonosan keletfelé nyomulva eljutottak a Kraszna és Szamos folyásáig, megszállták Külső-, Közép- és Belső-Szolnok vármegyét. Ezekkel vándorolt Doboka is és a későbbi Szolnok-Doboka területén megalapította vagy birtokába vette Doboka várát, amelyről már az 1068-i besenyő-betöréskor említés történik, amely később várossá, majd faluvá lett s nevével mind a mai napig megőrizte egykori tulajdonosának az emlékét (V. ö. Magyar Etymologiai Szótár Doboka-cikkét és Melich: Doboka, Magyar Nyelv 1927, 243—245). Itt került érintkezésbe a Megyeri-törzs, illetve e törzs egyik legke-

*A név régi alakjai: Sunad, Chunad, Chanad, Chenad, Conad, Sanad, Sagnagh, Csenád, Csinád, Csunád, Csonád stb.

letibb nemzetsége, a Dobokák és Csanádok családja a Gyulákkal, akiknek a birtokaik a Maros mentén felhúzódtak egészen Torda tájáig.

A Gyulák mint a törzsszervezet második fejedelmi méltóságának a viselői, a törzsközi ügyek igazlatoái és a fővajda helyettesei, az új hazában, az etelközi vérszövetség által teremtett berendezkedés mellett is sokáig meg tudták őrizni a tekintélyüket és önállóságukat s Árpád halála után a gyöngye fejedelmek alatt megint visszaállt, talán gyarapodott is a gyula-hatalom. Az úgynevezett idősebb Gyula az erdélyi Gyulafehérvárt választotta székhelyéül, 950 táján lement Bizáncba, megkeresztelkedett és egy Hierotheos nevű püspököt is hozott magával Turkiára számára ugyanakkor, amikor a fejedelmi országrész magyarsága kalandozva zsákmányolta és dúlta a császár birodalmát. Nincs róla feljegyzés, hogy a megtérés mennyire volt lelki-szükséglete és hogy mikor „tépte szét az Istennel kötött szerződést“, de biztosra vehetjük, hogy nála is, akárcsak Bulcsúnál, sokszorosan nagyobb szerepet játszott a politikai számítás. Mert feljegyzik ugyan a görög krónikás, hogy hű maradt a keresztény valláshoz, keresztény foglyokat váltott ki stb. (Marczali: Milleniumi történet 190; Erdélyi: Árpádkor 60), hanem a családjában nem találunk egyetlen keresztényt sem. Leányai (Karold és Sarolt) pogányok, ismert két unokája (Vajk és Csanád) is pogány; vejét, Géza fejedelmet, ennek a feleségét, Saroltot és ötéves fiát, Vajkot a 974. esztendőben keresztelte meg Piligrim érsek papja, — unokaöccsét, az ifjabb Gyulát Szent István kényszerítette a kereszttség felvételére a feleségével és két fiával (Bolya és Bonyha) együtt. Csanád Erdélyben is, az Ajtony udvarában is megmaradt pogánynak és nemzetségében még sok ideig kedvelték a régi pogány neveket, mint: Csanád, Csömör, Kemece, Szuna, Vaffa, Vajta, Vecse, Ugod stb. (Nagy Iván: Magyarország családai X. 140; Wertner: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. 198—207.)

Gyula leányairól ezt olvassuk Anonymusban (27. fej.): „Gyulának volt két leánya; az egyiket Karoldnak, a másikat Saroltnak hívták. Sarolt Szent István királynak az anyja volt“.* Különösen a Sarolt szépségét emlegetik a krónikák: „És volt egy gyönyörű leánya, Sarolt, akinek a szépségéről igen-igen sokat beszéltek a tartománybeli vezérek“ (Képes Krónika II. 15). Eljutott a híre a Taksony udvarába is és mikor a fia, Géza, a trón leendő birtokosa feleséget keresett, az akkori erdélyi szlávok által „beleknegini“-nek (szép v.

*Anonymus Pápai Dezső (Magyar Anonymus), a Gellért-legendát Gálos Rezső (Szent Gellért legendája), Szent István legendáját Varjú Elemér (Legendae Sancti Regis Stephani) fordításában idézzük.

fehér úrnő) nevezett Saroltra (sara aldu= fehér menyét) esett a választása. E friggyel nemcsak minden tekintetben magához illő feleséget talált, hanem egyúttal nagyfontosságú politikai előnyt is szerzett: a fiatlan Gyula családját a legszorosabb rokoni köteléssel fűzte magához. Anonymus felsorolása alapján Karoldot (kara aldu= fekete menyét) kell idősebbnek tartanunk s mivel művének 11. fejezetében ez van: „Sunad filius Dobuca, *nepos regis*“ (Csanád, Doboka fia, a király unokatestvére), nem lehet kételkednünk abban, hogy ő lett a Doboka felesége (Wertner: Az Árpádok családi története 25. és 55; Ortway: Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Délmagyarországon, Századok 1891, 267). Ebből egyrészt az következik, hogy Doboka nagy birtok ura és kiváló vitéz lehetett, ha a Gyulák családjából kapott feleséget, másrészt pedig hogy sógora volt Géza fejedelemnek, a fia, Csanád unokatestvére Szent Istvánnak, továbbá hogy Szent Istvánnak és Csanádnak egyaránt anyai-nagybátyja (avunculus, proavunculus) volt az az ifjabbik Gyula, akit a király 1002—1003-ban levert és országrészétől megfosztott, mert „a hitben hiú volt, keresztény lenni átallott, aztán meg sok mindent cselekedett Szent István király ellenére, noha az *anyja rokonságához tartozott*“ (Anonymus 27. fej.).

A „nepos“ szó a latin nyelvben elsősorban „unoka“ jelentésű, azért akadtak olyan tudósok, akik Csanádot a Szent István unokájának gondolták*, pedig tudjuk, hogy első királyunk gyermekei időnek előtte elhaltak, a nagykorúságot ért Szent Imre herceg szüzen fejezte be az életét és így Szent István unokájáról szó sem lehet.** Akik ezt vélték, elfeledkeztek arról, hogy a kérdéses szónak a középkori latinságban van még tágabb „unokafitestvér“ jelentése is és itt a fennforgó körülményeknél fogva csakis így szabad értenünk.*** Férfiágon nem lehet Csanádot beilleszteni a Szent István családjába, mert Anonymus adatát, hogy t. i. Csanád a Doboka fia, a Csanád és Doboka helynevek együtt való előfordulása következtében is igaz-

* „... kit (Glád vezért) ... Szent István király idejében Sunad Doboka fia a király unokája marosmelléki várában megöle“ (Melich: A honfoglalás kori Magyarország 20).

** „... a kifürkészhetetlen örök bölcsesség bizonyos végzéséből fiainak halálában érezte (Szent István) a ráhulló csapásokat, amikor őket ártatlan *csecsemő-korukban*, aki adta, elvette. Halála keserűségét a szülő szeretete túlélő fia, a szentséges hajlandóságú férfiú, Imre iránt vigasztalással csendesítette. Akit, most már mint *egyellent*, szelvedelmesen szeretett. ...“ (Leg. S. R. St. 37).

*** A Képes Krónika II. 39. fejezetében ezt olvassuk Szent Lászlóról, aki mint Vászoly unokája Szent Istvánnak harmadfokú unokatestvére: „... sanctissimus rex Ladislaus *nepos eiusdem beati Stephani illud opus consummavit*“ (Szent László király, ugyanazon Szent Istvánnak az *unokatestvére* fejezte be azt a művet).

nak kell elfogadnunk, már pedig a krónikákban fennmaradt genealógia segítségével nem találunk helyet az Árpádok között Doboka s így természetesen a fia számára sem (L. az Árpádok nemzedékrendjét Wertner: Az Árpádok családi története c. mű függelékében és Csánki: Árpád és az Árpádok c. díszműben).

Csanádra vonatkozólag a Gellért-legenda a főforrás, mert Anonymusban a főntebb említettekén kívül csak annyit találunk még a 11. és 44. fejezetben, hogy Ajtonyt Csanád ölte meg s ezért a király megjutalmazta. A legenda 10. és 11. fejezete is legfőképpen azokra a részletekre nyújt bő felvilágosítást, amelyek Ajtony legyőzésével vannak szoros kapcsolatban, de azért ezen feljegyzésekből is élénk tárul a győzelmes vezér életének sok értékes mozzanata.

A legendairó nem emlékezik meg Csanád származásáról, csak úgy általánosságban jelzi, hogy „volt (Ajtonynak) egy Csanád nevű igen nagyra becsült vitéze“ (10. fej.). Ez a megjegyzés azonban mégis elárul annyit, hogy Csanád vagy előkelő származása vagy egyéni kiválósága miatt örvendhetett ilyen nagy becsülésnek az Ajtony udvarában, akinek ugyancsak megvolt az oka és a módja, hogy megválogassa a barátait és vitézeit, mert „fegyvereseinek sokaságával túltett a királyon és semmibe sem vette őt“ (u. o.). Ajtony nagyra becsülésének megvoltak a nyilvánvaló jelei is: „ . . . méltóságban a többiek fölött állt (Csanád), akiknek őt ura élükre állította“ (u. o.). Csanád tehát Ajtony hadi-népének a parancsnoka volt és a marosvári udvar első méltóságát viselte, már pedig oda az elégedetlenkedő magyaroknak, a hatalomról leszorult hadnagy-ivadékoknak, az idegeneket gyűlölő nemzetségfőknek és a régi pogánysághoz csökönyösen ragaszkodó köznépnek hatalmas tömege gyülekezett össze az egész ország területéről, de különösen a tiszántúli és erdélyi részekről. Sem Koppány hívei nem veszhettek el utolsó szálig, sem Gyula legyőzése nem irtott ki Erdélyben minden ellenszegülőt, a Tiszántúl pedig még évtizedek múlva is fészke a pogány mozgalmaknak. A jelek arra mutatnak, hogy a Dunántúl és Tiszántúl magyarjait nemcsak a két folyam közt elterülő homokpuszta választotta el egymástól, hanem a lelkisége is más volt a két félnek s különösen a dinasztikus érzelmek tekintetében amazok lojalitásával emezek függetlenségi törekvése vetekedett. A marosvári vezér udvara lett mindezek reménye és gyülekező-helye, úgyhogy Ajtony serege lassankint túlszárnyalta a királyét is, akit I. Boleszláv lengyel királlyal (992—1025) való hadakozásain és a kereszténységnek, valamint a királyságnak a Dunántúlon való szervezésén és erősítésén kívül ez is képlettetett a párttűtés elfojtásában (Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig 61. jegyzet).

Miért állította Ajtony mindezek élére Csanádot? Aligha gondolhatunk itt másra, mint hogy Csanád az erdélyi Gyula környezetéből, az ő fegyvereseinek a maradványával vonult Marosvárra (Ortvay i. m. 268), amikor Szent István véget vetett a nagyhatalmú törzsfő egyeduralmának, a „Kenchies Herdeel“ (Bonfini decas II. lib. I.) fejévé pedig az időrendű „Erdeeli Zoltan“-t tette (Dubnici Krónika 63. fej.). Gyula legszorosabban vett családtagjainak az elhurcolása után a többiek, a távolabb állók sem maradtak a Szent István által odahelyezett új vajda kormánya alatt, hanem biztonságuk és további terveik céljából messzebbi, alkalmasabb helyre vonultak. Marosvárt minden tekintetben megfelelőnek találhatták, nemcsak azért mert megerősített hely volt a természettől is a Maros vize, a Szárazér és Harangod nagyterjedelmű mocsárvidéke által, mesterségesen is még a honfoglalás előtti lakók által épített sáncokkal és falakkal, hanem azért is mert egyképpen távol esett a nyugati országrészen otthonos királytól és a keleti végeken uralkodó királyi helytartótól, s még ezeken felül mindennel bővelkedett, amire a gondtalan élet és egy készülő fegyveres ellenállás illetve felkelés szempontjából szükség lehetett. A Balkán felől várható esetleges támogatás is hamarabb kéznél volt itt a Duna tulsó partjáról és a Szerémségből, mint Erdélyben, ahol a Duna is, a Kárpátok járhatatlan határlánca is, a kettő között tanyázó besenyő-kun ellenség is útjában állott a közvetlen érintkezésnek.

E ponton kapcsolódik a legenda szövege a Névtelenben fenntartott hagyományhoz, mert a pogány Gyulát, a pogány Csanádot és a politikából megkeresztelkedett, de lélekben pogánynak maradt Ajtonyt a királlyal szemben elfoglalt azonos álláspontjukon kívül egyéb szálak is fűzték egymáshoz: az ifjabbik Gyula a Csanád anyjának nagybátyja volt, Ajtony tekintélye és hatalma pedig legfőképpen az udvarában élő, a gyula- emlékeket őrző és a Gyula népét odakötő Csanád személyén nyugodott. Itt is kerestek ugyan vérségi kapcsolatokat, Ajtonyt valamelyik Gyula ivadékának, esetleg az ifjabbik vejének mondják (Marczali i. m. 279; Juhász: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében 126), de ez semmivel sem bizonyítható és csak azért teszik fel, hogy egyrészt Gyula, Ajtony és Csanád történeti szerepe, másrészt az Ajtony- és Csanád-nemzetség birtokviszonyai miatt ez utóbbiakat rokonságba hozhassák. Ez a feltevés azonban teljesen felesleges, mert Csanádnak s vele a Gyula-hadnak Ajtonyhoz való csatlakozása kellőképpen megmagyarázza az ő marosvári szerepét, későbbi győzelme pedig s az azt követő királyi adomány a két nemzetség roppant kiterjedésű birtokállományának egymáshoz való viszonyát.

Ha Csanád a Gyula hadával húzódott Ajtonyhoz, ez közvetlenül Szent István győzelme után 1002–1003-ban történt. Van olyan vélemény is, hogy a pogány Csanád a Baja-Kalocsa környéki birtokairól akkor költözött távolabb keletre, mikor Szent István a kalocsai érsekséget megalapította s élére a pécsváradi Asztrikot állította (Karácsonyi: Szent Gellért élete 1925, 72–73). E szerint az Ajtonyhoz való pártolásnak az lett volna a legfőbb indítóoka, hogy Csanád makacsul ragaszkodott a pogánysághoz s inkább elhagyta nemzetsége szállásföldjét, semhogy az újonnan szervezett keresztény központ közelségében maradjon.

A Szent István-korabeli felkelések és pártütések tulajdonképpeni mozgatója a hatalomért, a törzsek önállóságáért való versengés volt, ehhez csak mellékes tényezőül járult a keresztény vallás ellenzése vagy gyűlölete, s akár Koppány és Gyula, akár Ajtony mozgalmát tekintjük, sehol sem állapíthatjuk meg, hogy a király erőszakos megtérítésük végett indította meg hadát, vagy emelte fel büntető pallosát. Csanád pogány-voltával nem lehet tehát megokolni az Ajtony udvarába való vonulást, hiszen ilyesmire Koppány felkelésekor 997-ben, vagy Gyula szervezkedésekor 1002-ben több oka lett volna a pogány vezérnek, mint 1009 táján, amikor már a Dunán túl és a fejedelmi törzs területén a keresztény szellemben való átalakulás meglehetősen befejeződött* s így Csanádnak, ha akár Szent István térítő kényszere, akár a maga pogány nyakassága miatt ott maradása nem lehetett, már régen el kellett volna távoznia a Duna partjáról. Azonkívül azt is figyelembe kell venni, hogy Csanád atyjának a Gyulák nemzetségéből való nőülése és családjának a pogányságban való megmaradása, továbbá önmagának az Ajtony udvarában való kitüntetés és később a király által a hadsereg élére való állítása egészen természetesen folyik abból, hogy még az atyja költözött Erdélybe, — aki Karold és Sarolt testvéri viszonyából következtetve közel egykorú lehetett Géza fejedelemmel, — Csanád ott nevelkedett s Gyula leveérése után mint nőági leszármazó és derék csapatvezér onnan vezette a törzs szálláshelyeinek legnyugatibb részére, a Maros alsó folyásának a vidékére, Ajtony várába az összeszedhető seregmegmaradványokat. Sőt nem látszik túlságos merésznek az a feltevés sem, hogy Szent István a Csanáddal való rokoni viszonyára és a Marosvárott megvonult erdélyi atyafiságára való tekintetből is kímélte „az erejében és hatalmában sütkérező” és a királynak járó tiszteletet megtagadó Ajtonyt,

*„1010-ben a térítést külsőleg befejezettnek mondhatjuk, kivéve azon ország-részt, ahol Ajtony uralkodott . . . amelyben óhitű jobbágyokon kívül még igen sok pogány magyar találkozott” (Balics: A róm. kath. egyház története Magyarországon I. 240).

ámbar sok egyében kívül más tényező játszhatott itt közre döntő súllyal. Szent István szívvel-lélekkel ápolta a békét: „És annak bizonyására, mennyire fia a békének, amely által Krisztus a világot egyesítette, örökös szerződés levelével meghagyta utódainak, hogy közülök senki más ellenségesen ne támadjon . . .” (Leg. S. R. St. 33). Mennyivel inkább irtóztatott attól, hogy magyar a magyart gyilkolja! Ezért szánta rá magát olyan nehezen még a Koppány indította felkeléskor is a fegyvervonásra: „Mikor ugyanis a háborúk vihara kitört, amelyből a németek és magyarok közt igen nagy villongás támadt, s különösen mikor az egyik vármegye, név szerint Somogy, ki akarván üzni atyai székemből — a polgárháború borzalma aggasztott (civilis belli ruina urgerer), hogy mire szánjam hánykódó lelkemet és hová forduljak ekkora szorongásomban . . .” mondja a király a pannonhalmi apátság alapító-levelében (V. ö. Balogh: Szent István király a „békefejedelem”, Magyar Nyelv 1927, 452). Bizonyára ez a felfogás vezérelte Gyulával szemben is, akit többször megintett. Végre is egyik oldalról Ajtony szándékainak leplezetlen feltárulása, hogy t. i. a reá hallgató országrészből görög hűbéres tartományt akar alapítani, másik oldalról a Konrád német császár hadműveleteinek előjátékként megmegismétlődő osztrák és bajor határvillongások kényszerítették a vonakodó királyt, hogy egyszersmindenkorra véget vessen a temesközi nyugtalanságnak. — Az is valószínű, hogy a nagyősi győzelem után a király azért jutalmazta olyan feltűnő gazdagon Csanádot, mert kárpótolni akarta családjának elveszett erdélyi birtokaiért is (Ortvay i. m. 275).

Csanád tehát a marosvári udvarban élt, élvezte Ajtony nagyrabecsülését és nyíltszemű ember lévén igen értékes tapasztalatokat szerezhett. Hogy ott is megmaradt pogánynak, már az egymagában ékesen szóló bizonyítéka annak, hogy az Ajtony kereszténysége csak afféle külsőség volt, a csanádi görög szerzetesek vallási tevékenysége sem a tartományúr, sem környezete szívében nem tudott számbavehető eredményt elérni. Meggyőződhetett Csanád, hogy mik az Ajtony igazi céljai, hogy a maga független uralmának bár az ország egy kis területén való biztosításáért a görög császár fennhatóságát is kész elismerni és hogy őt s a Gyulák népét csak mintegy zálognak és eszköznek tekinti Szent Istvánnal szemben, aki mint magyar is és mint országfő is sokszorosan fölötte áll a marosvári fejedelemnek, mert a Nyugattal való minden barátsága mellett sem mondott le a szuverénitás egyetlen követelményéről sem, sőt két császár egyenlő rangú szövetségese. Figyelemmel kísérhette a királyi unokatestvér országalakító és nemzetszervező munkálkodását, a keresztény államiság nyomán meginduló politikai, gazdasági és társadalmi átalakulást,

és innét Marosvárról, amely Erdélynél sokkal közelebb esett a püspöki egyházmegyék és királyi vármegyék rendszerébe illesztett dunamelléki részekhez, mindegyre tisztábban látta, hogy Szent István voltaképpen Árpád honszerzését tetőzi be, mikor az ellenséges Kelettel szemben a barátságot kínáló Nyugattal keresi a kapcsolatokat, s az idejét-multa pogányság és széthulló törzsszövetség következtében veszni-indult nemzetének a keresztény vallás és keresztény királyság alapján óhajt egységet és maradandóságot biztosítani.

Mindezek felfedezésére és megfontolására körülbelül huszonöt esztendő állott a rendelkezésére, mert ennyire tehetjük azt az időt, amely Csanádnak Gyula leverése után Ajtonyhoz való költözése (1002—1003) és tőle Szent Istvánhoz való menekülése közt eltelt (1026—1028). Anonymus a Csanád és Ajtony dolgaival kapcsolatban nem jelöl meg időt, csak annyit mond, hogy „Szent István király idejében“, a honfoglalástól számítva „jóval később“ és „hosszú idő múltán“ (11. és 44. fej.); hanem a hitelesnek tekintett Gellért-legenda és közvetve a krónikák alapján eléggé pontosan megállapíthatjuk ezt az időtartamot. Legfontosabb itt Ajtony leverésének az esztendeje. Csakhogy erre nézve a történetírók igen-igen nagy távolságok közt mozognak.

Marczali a legendának csak a magvát fogadja el hitelesnek, mert „ez elbeszélésben összefolyik a Csanádot dicsőítő költészet, az egyház terjedésének legendája és a tiszta népies mese“. Ajtonyt a Gyula-nemzetség egyik tagjának tartja, aki az engedelmességet megtagadta s akinek a bukásában nagy szerepet játszott a tőle elpártolt Csanád. A harcot Gyula leverésének vagy Viddin görög kézre jutásának az idejére teszi (1002), mindenesetre 1018 előttre (l. m. 294—296).

Hóman fölveti Ajtony és az ifjabb Gyula azonosságának a kérdését s az a felfogása, hogy még ezen körülmény figyelmen kívül hagyásával is az Ajtony ellen viselt hadjárat ugyanegy a Szent István által Gyula ellen vívott győzelmes harccal, amelyben Csanád a király egyik vezére volt, és így Ajtony leverése 1002-ben történt (Hóman-Szekfű: Magyar történet I. 182—183). Ebből az látszik, hogy Hóman sem Ajtony, sem Csanád személyét nem akarja kétségbevonni, mert Anonymus is, a Gellért-legenda is említi mind a kettőt, de nem tartja elfogadhatónak a legenda egyéb adatait arra vonatkozólag, hogy Csanád az Ajtony udvarában mint a vitézek feje szerepelt, hogy a király Szent Gellért hozzáérkezésekor még mint legyőzendő ellenség-ségről beszélt a marosvári Ajtonyról, hogy Gellért „hosszú időre“

Szent Imre herceg nevelője lett (kb. 1023-ig)*, aztán hét évet töltött a bakonybéli remeteségben és csak 1030-ban foglalta el püspöki székét.**

Semmi okunk sincs a legenda ezen adatait amazokkal szemben értéktelennek nyilvánítani és így a marosvári Ajtony leverésének az időpontjául az 1002. évet nem fogadhatjuk el. Hogy Gyuláról még az altaichi és hildesheimi évkönyvek is megemlékeznek, Ajtonyról és Csanádról pedig csak a „csanádegyházmegyei hagyományok“ őriztek meg bővebb részleteket, az egyrészt bizonyára annak tulajdonítható, hogy Gyula később a lengyel I. Boleszláv barátságába jutott és egyik határmenti várának a parancsnoka lett (Melich: Beleknegini és Procui, Magyar Nyelv 1927, 488; Thietmar krónikája ad ann. 1018) s mint ilyen II. Henrik német császárnak az elpártolt lengyel hűbéres meghódítására vezetett hadjáratában tevékeny részt is vehetett a Boleszláv oldalán, — másrészt pedig annak, hogy Ajtony leverése nem a „németek és magyarok harca“ volt, hanem Csanád vezér alatt magyar seregek indultak a pártütő ellen és így ez a küzdelem tisztára belföldi s legfőképp a Temesközt érdeklő.

Ajtony legyőzéséről Wertner is azt írja, hogy „ez István kormányzása első éveiben történt“ (l. m. 55).

Pauler bolgárnak tartja Ajtonyt és egynek állítja azzal a magyar területen élő „Kean dux Bulgarorum et Sclavorum“-mal, akit a krónikák szerint Szent István a Gyula leverése után szintén legyőzött és megölt. De időbelileg nem fűzi egymáshoz a két eseményt, mert Ajtony hatalmát akkor mondja a legfélelmetesebbnek, mikor II. Basilius kegyetlen csapásai alatt 1019-ben az egész Bolgárország összeomlott, még a Szerémség is görög kézre került és így a marosvári úr közvetlen szomszédságba jutott a bizánci császársággal. Éppen ezt nem tűrhette tovább Szent István s „egy-két év mulva“ megindította a sereget, hogy Ajtony országát elfoglalja (A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I. 57, 512—513).

Ajtonynak az erdélyi Gyulával vagy a bolgár Keánnal való azonosítása, továbbá a Gellért-legenda többi adatának a mellőzése miatt Rudnay tiltakozik e felfogás ellen, de az évszámra nézve úgy

*„Mikor Gellért aztán látta, hogy Szent Imre gyarapszik az erényben és Krisztus segítségével *férfiasan* (viriliter) győzi le az emberi nem ellenségét . . . a magányba vonult“ (Leg. 9. fej.).

**Szent Gellért Magyarországra való érkezésére nézve szilárd támaszpontul szolgál az a körülmény, hogy a Jeruzsálemba igyekvő férfiút a pécsi püspök és a pécsváradi apát vezetik a királyhoz Székesfehérvárra, már pedig ez 1015 előtt nem történhetett, minthogy a pécsváradi bencés-apátság alapító-levele ebben az évben kelt.

vélekedik minden különösebb megokolás nélkül, hogy „Ajtony 1021 körül lesz megfékezve“ (Ósi intézményeink 177).

A magunk részéről semmi alapot sem találunk az 1021. (vagy még korábbi) év elfogadására, nem is tartjuk lehetségesnek, mert akkor érthetetlen titok maradna, hogy a Temesköznek Ajtonytól való elhódítása után miért várakozott Szent István 1030-ig a püspökség felállításával s a térítés megindításával, hiszen a királynak, hogy a győzelmét teljessé és igazán eredményessé tegye, nem lehetett annál fontosabb tennivalója. A megfelelő vallási központ megalapítása volt valamely országrészben az új berendezkedésnek, a vármegyei szervezet kiépülésének a legelső feltétele, és Szent István már 1015-ben tett ígérete szerint várva-várta az alkalmat, hogy Ajtonyt legyőzze és Gellértnek adja Maros városát, hogy „abban püspökké szenteljék“ s hirdesse az ígét, erősítse a hívőket, térítse a hitetleneket“ (Leg. 8. fej.). Aztán meg Basilios szövetségese volt Szent Istvánnak, amikor tehát országaik a bolgárok megsemmisítése után közvetlen szomszédságba kerültek, érintkezéseik még bensőbbeké váltak és így Ajtonynak balkáni támogatásra még kevésbé lehetett számítania, mint Sámuel cár és a bolgárok uralma idején. Viszont a király már csak a magyarság nyugalmának a szempontjából sem készülhetett hadra a marosvári vezér ellen, míg az nyílt pártütésével arra kézenfekvő okot nem szolgáltatott. Erre pedig csak Szent István nyugati és keleti nagy barátjainak, II. Henrik német és II. Basilios görög császárnak 1024-ben illetve 1025-ben bekövetkezett halála után adódott meg az alkalmas pillanat. Tehát az Ajtonnyal való leszámolásnak s ezt megelőzőleg Csanád Szent Istvánhoz való menekülésének az idejét későbbre, a 20-as évek végére kell tennünk.

Acsády (A magyar birodalom története I. 79.) és Karácsonyi (I. m. 81) az 1029. évre teszik Ajtony leverését és az utóbbi 1028 tájára tüzi ki Csanád menekülését Ajtony udvarából a királyhoz (I. m. 72). Juhász Kálmán szerint Szent István „1028 táján készülhetett“ az Ajtony elleni hadjáratra (A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig 38). A két nagy uralkodó halála után bekövetkezett németországi és bizánci események, valamint Szent Gellért marosi püspökségének a tényleges megszervezése egyaránt a mellett szólnak, hogy Ajtony legyőzését az 1029. esztendőre kell tenni, ezt pedig a legendából kivehetőleg és a fennforgó körülményekből kifolyólag nem sokkal előzhette meg Csanád távozása, úgyhogy erre az 1026—1028. évi időköz látszik legvalószínűbbnek.

A nemzete sorsáért aggódó, higgadt lelkű Csanádban fokról-fokra érlelődött az a meggyőződés, hogy az országrontásban nem járhat egy úton azzal az Ajtonnyal, aki a hatalmi, hitbeli és területi

egység megbontására is kész, csak hogy a maga céljait elérhesse. Csanád az anyja révén is oda volt kötve az esztergomi udvarhoz, odafűzte a magyarság ügyéért való önzetlen lángadozás is, mind jobban és jobban odakényszerítették a Marosvárott szerzett tapasztalások is. Föl kell tennünk, hogy nézeteinek kifejezést is adott, ezért Ajtony besúgókat tarthatott mellette, akik éber szemmel figyelték cselekedeteit és szavait s megbízásukhoz híven és bő jutalom reményében „ura előtt súlyos váddal vádolták meg“ (Leg. 10. fej.). Már az is bizalmatlanná tehetette Ajtonyt, hogy Csanád unokatestvére a királynak és így a kém szerepét is játszhatja, s mint a Gyulák leányági leszármazója urával szemben felléphet a hatalmi elsőbbség igényével is. Azért mikor a hozzá csatlakozottak nagy tömegében bízva, a görög császársággal való kedvező összeköttetései révén, valamint Szent István szorongatott helyzete miatt magát Csanád nélkül is elég erősnek érezte, sőt Csanád személyét és tartózkodó magaviseletét az ő szabad mozgása szempontjából kellemetlennek látta: szembefordult vele s amilyen lelkendezve fogadta, amikor hozzámenekült, most éppen olyan ellenszenvvel igyekezett tőle szabadulni s „azon gondolkodott, hogy megöleti és őt csalfán szóval tartva, csak az időpontot várta, amikor elveszítheti“ (u. o.). Ez elől futott Csanád titokban Szent Istvánhoz 1026—1028 táján, miután körülbelül negyedszázadot töltött a nagyravágyó fejedelemnél, akinek nem volt rá többé szüksége, de akire ő sem merte tovább rábízni sem a maga életét, sem a nemzete sorsát.

II.

Csanád a királyi udvarban.

Csanád bizalommal ment a királyhoz, mert igen jól tudta, hogy Szent István nemcsak a hozzáserglett idegenek pártfogója és bőkezű jutalmazója, hanem sokkal inkább örvend a saját nemzetbeli megtérőknek, akiknek előbbi tetteit nem vizsgálja szigorú bíró módjára, hanem kegyelmesen megbocsájt, mert „nem azt kell büntetni, aki a törvényt követte, hanem aki áthágja“ (Leg. S. R. St. 43) s különben is saját magával szemben is tapasztalta már a királyi unokatestvér jóindulatát, amikor Gyula legyőzése után megmaradt fegyvereseivel Ajtonyhoz csatlakozott és Szent István sem őt, sem népét, sem Ajtonyt nem üldözte a bosszú eszközeivel, még az igazán bűnös Gyulát sem büntette irgalmatlanul, hanem megelégedett a hatalma megtörésével, aztán olyan tiszteletben tartotta, mintha atyja lett volna (Képes Krónika II. 38) s még a lengyel Boleszlávhoz való átszökésekor is nagylelkűen utána küldte a feleségét és a fiait (Pauler i. m. I. 527; Hóman-Szekfű i. m. I. 195). Hogy azonban Szent István eleinte nem egészen bízott meg a Csanád hűségében és állhatatosságában, azt természetesnek kell tartanunk, ha meggondoljuk, hogy nagyon hosszú idő elteltével szánta rá magát a király ellenségétől való elpártolásra s ez méltán kelthetett gyanút és táplálhatta az idegenkedést még akkor is, amikor „a király őt Krisztushoz térítvén megkeresztelte“ (Leg. 10. fej.). Szent István különben is nagyon meg szokta válogatni, hogy kire hagyatkozzék feltétlenül és kire bízza a titkait. Mikor égi figyelmeztetésre hírvivőt akart küldeni erdélyi vezéréhez, hogy a besenyők betöréséről idejekorán értesítse „ . . . hívatott valakit, aki üzenetét elvigye. Előállt. Te nem felelhetsz meg az én követségemnek — így szólt — jöjjön másik, akit hívebbnek találok. A másik jelentkezőt ugyanilyen szavakkal útasította vissza. Harmadikat is hívatott . . .“ (Leg. S. R. St. 42). A király figyelte és vallatta Csanádot, hogy kétségtelenül megbizonyosodjék szándékának őszintesége felől; tudakolta tőle a marosvári állapotokat, Ajtony titkait és terveit, az elégedetlenkedők számát, a görög részről várható támogatást, az azon tartománybeli lakosság hangulatát, a

keleti keresztény térítés sikereit, ellensége hadának a felkészültségét, a védekezésre szolgáló műveket, az átkelésre alkalmas réveket stb., hogy láthassa „nem cselből menekült-e hozzá“, hogy készségesen és zavar nélkül felel-e mindenre s hogy feleletei egybehangzanak-e a más úton szerzett értesülésekkel. Mindenről pontos tájékozódást akart kapni azért is, mert a német hadikészület mind fenyegetőbb híreire ebben az időben már maga is rendezgette seregeit s bizonyára Csanád odamenekülése nélkül is haddal ment volna Ajtony fejedelemre, hogy a Konrád császár ellen való sorsdöntő harcában itthoni felfordulástól és hátbatámadástól biztosítsa magát. Csanád megjelenése csak siettette az elhatározó lépést, de viszont nagyon kapóra is jött s nagyon fokozta a lelkesedést és bizakodást egy ilyen férfiú átállása, aki tövéről-hegyére ismerte az ellenség erejét, haditervét, a leendő harcteret, akit a hazája sorsáért való aggodáson és a vitézi becsvágyon kívül a személyes bosszú is hevített s aki mindezekon felül fővezére volt a megtámadandó seregnek.

Mikor Szent István elérkezettnek látta az időt a hadműveletek megkezdésére és Csanád állhatatosságáról már meggyőződött, nem is gondolhatott másra, mint hogy unokatestvérét állítja fegyveresei élére. Ez már magában is igen nagy fontosságú, mert nemcsak a Csanád értékét mutatja, hanem világos jele a keresztény gondolat megerősödésének is és a magyarság ragaszkodásának a királyához, aki immár nem kénytelen idegenekre bízni hadai vezetését, mint valamikor uralkodása elején, hanem nyugodtan adhatja Szent György zászlaját a saját vérebéli vezér kezeibe. Azt is bizonyítja Csanád vezéri kiszemelése, hogy valóban nagy időköz választja el a marosi Ajtony leverését a somogyi Koppány felnégyelésétől vagy az erdélyi Gyula megfékezésétől, amikor a német Hunt, Pázmán és Vecelin lovagok voltak a magyar király bizalmasai. Az eltelt negyedszázad sok félelmet, huzakodást, ellenkezést, gyanút és félreértést eloszlatozott, a megátalkodottakon és a hatalmukat féltőkön kívül minden jó magyar odasorakozott a király táborába és a kereszt szolgálataiba, ha nem is itatta át még egészen a lelküket a kereszténység igazi szelleme, ha nem is tudták teljesen felfogni a nagy király melyreható és messzelátó intézkedéseit.

Szent István azonban nem akarta elárulni a lelkében megérlelődött gondolatot, a döntés előtt még egyszer bizonyosságot akart szerezni Csanád hűségéről is, meg arról is, hogy vajjon az udvari főembereknek is ugyanaz-e a véleményük Csanád megbízhatóságáról és rátermettségéről, mint neki, hogy ugyan nem csalja-e meg őt az ellenségétől hozzá való pártoláson érzett öröm, a vezér kereszténnyé-létele (akinek ő a keresztapja) és a kettőjüket összefűző rokonsági viszony. Meg volt győződve, hogy a harc kimenetelét nem szabad kockáztatnia,

mert a kudarcot Ajtony is, a sereg is, Konrád császár is a gyöngeség jelének tekintené, ez rossz jósjelül szolgálna a kitörőben levő német-magyar hadakozáshoz és veszedelemnek tenné ki fáradságos munkájának eddigi eredményeit. „Készüljetek harcra ellenségem, Ajtony ellen és foglaljuk el az országát” — mondta a király a körülötte udvarló főembereknek (Leg. 10. fejt.). A felől nem volt semmi kétsége, hogy régi hívei kapva-kapnak a felszólításán, mert lovagok módjára a harcot tartották elemüknek s nem ismertek dicsőbb célt, mint hogy a királynak tehessenek szolgálatot. Ajtony ellen meg éppen örömet mentek, aki Szent Istvánnal szemben tanúsított tiszteletlenségével annyira felingerelte és megérdemelte a király környezetének, tanácsadóinak és hadvezéreinek megtorlásra sarkaló haragját. Nem is ezek válaszára volt kíváncsi, hanem „e szavai közben is még szemmel tartotta Csanádot”, hogy mit olvashat le az arcáról, nem lesz-e valami jel annak az árulója, hogy most az utolsó pillanatban mégis Ajtonyhoz húz a lelke, amikor látja, hogy komolyan készülnek a vesztre. Ám „mikor ezt Csanád hallotta, nagyon megörült”. A király folytatta is mondván: „Válasszatok magatok közül egy olyan embert, aki a harcban vezérünk legyen. Azok feleletképpen így szóltak: Kit is találhatnánk alkalmasabbat Csanádnál? Meg is tették vezérükül. Csanád ezt felelte: Amint az én uramnak, királyomnak tetszik. Így én új keresztény vagyok a keresztények között. Mint újonnan keresztelt új harc elé akarok állani, kész vagyok veletek élni és halni. Induljatok tehát és harcoljunk az én uramnak, királyomnak ellenségei ellen“ (u. o.).

E részekben két olyan kitételrel találkozunk, amelyek első tekintetre mintha ezt mutatnák, hogy az Ajtony elleni vállalatban Szent István is részt vett és Csanád csak a vezérséget viselte, mint egykor Vecelin: foglaljuk el országát s aki a harcban vezérünk legyen. Hanem alaposabb vizsgálódással könnyen megállapíthatjuk, hogy ezt a király csak összefoglalóan mondja, magát csak mint parancsadót és legfőbb hadurat érti a többiek sorába. A legenda-szöveg a továbbiakban „Csanád seregé“-ről beszél, a győzelem után Csanád a bajtársaival a királyhoz siet, aki Ajtony előre küldött fejét akkorra már városa tornya fölé függesztette stb., a Névtelen is csak Csanádot emlegeti a marosvári vezér leverésével kapcsolatban, és így e két különböző forrás egybehangzó tudósítását teljes hitelűnek kell elismernünk. Ha Szent Istvánnak e harcokban része lett volna, a legenda szerzetes-írója sem mellőzhette volna annak a kiemelését, bármennyire iparkodik is Csanádot előterbe állítani, Anonymus sem hallgathatta volna el, akinek nagyon pontos adatok voltak a kezében, ha még azt is tudja, hogy „Csanád a Doboka fia, a király unokatestvére“.

Szembetűnő, hogy a főemberek egyértelműleg Csanádot tartják a legalkalmasabbnak. Szavazatukban befolyásolhatta őket a király személyére és Csanáddal fennálló rokonságára való tekintet is, de magán hordja e határozat annak a bélyegét is, hogy Szent István vezérkarában akkor már a magyarok többsége volt a szóvivő. Mégis aligha tévedünk annak a föltevésében, hogy legnagyobb nyomatékmal esett a latba Csanád egyéni értéke, akiről úgy gondolkodtak, hogy ha Ajtony alkalmasnak találta a király ellen indítandó serege fővezérének, ők is bátran rábízhatják az Ajtony ellen vonuló királyi had vezetését. Szent István közvetlenül is meggyőződhetett unokatestvére vezéri tehetségéről, mert 1026-ban elűzött sógorának, Ottó velencei dogénak az érdekében Kreszimir horvát király szövetségében 1027—1028-ban sereget küldött a dalmát városok ellen és az új doge hatalma alól visszahódították Spalatót és Traut (Hóman-Szekfű i. m. I. 243); Csanád ekkor már az esztergomi udvarban tartózkodott, tehát jó alkalom kínálkozott, hogy e hadjáratra felajánlja fegyveres szolgálátát s érdemeket szerezzen. Bármint volt is a dolog, a vezér nagy kitüntetésnek vette, hogy a kipróbált főemberek választása őrá esett, kész volt a királyért való élet-halálharcra, hogy vallási és politikai megtérésének az őszinteségét és súlyát minél előbb tettekkel bizonyíthassa.

Ujjonnan kereszteltnek, a keresztények között új kereszténynek mondja magát, s ez annak a jele, hogy sem nagyatyjának, sem Ajtonynak a görög kereszténysége nem mély gyökerű, csak mázsképpen tapadt a bizánci és bodonyi* első megkeresztelték személyéhez. A két vezér területén jóformán csak a más nemzetiségű alattvalók és jobbágynépek tartoztak a kereszténységhez, Hierotheost bizonynyal a Turkiában élő bolgárok és szlávok püspökének hozta magával Gyula Bizáncból, nem pedig a görögök által turkoknak nevezett magyarok számára, — az Ajtony alapította marosvári monostor bodonyi görög-bolgár szerzeteseinek is csak a város lakosságának mintegy harmadrészét kitevő szlávok voltak a szolgálók azaz híveik (Leg. 10. fej.). De még csak más templom sem állott Ajtony székvárosában, azért vitette Csanád a csatában elesettek holttesteit a monostor cintermébe eltemetés végett s azért volt kénytelen a görög szerzeteseket a monostorból és templomból kiköltöztetni, hogy a püspöki székesegyház felépüléséig Szent Gellértnek és papságának temploma és lakóhelye legyen. Ebből önként következik, hogy a Magyarországra jött Hierotheos püspöki székhelye másutt lehetett, vagy ha elfogadjuk is azt a véleményt, hogy a görög püspök a marosmenti városban lakott (Acsády i. m. I. 78; Marczali i. m. 277), a fentiek alapján azt kell

*A bolgár Viddin magyaros neve Bodony.

mondanunk, hogy e püspökség nyoma 1020—30 tájára elenyészett s hatásköre és tevékenysége eredetileg is nagyon szűk keretek között mozoghatott. Mivel a vezért — ha az anyja a király anyjának néneje volt — körülbelül egykorúnak vehetjük Szent Istvánnal, már 55—60 éves lehetett a megkeresztelésekor és így életkorára való tekintettel csak annál nyomatékosabban nevezhette magát „új“ kereszténynek. Az „újonnan keresztelt“ kitétel még arra nézve is nyújt némi támasztékot, hogy a harcra készülődés előtt nem sokkal lett Csanád kereszténnyé, tehát az 1029-re tehető hadjáratot megelőzőleg egy-két évvel, 1026—1028-ban menekült Szent Istvánhoz.

A krónikák alapján Géza fejedelem és az ifjabb Gyula családjának, a Gellért-legendá tanúsága szerint Csanádnak a megkeresztelkedésében kételkedni nem lehet, másrészt viszont többen azt tartják, hogy az idősebb Gyula megtérése szükségképpen magával hozta a családtagok kereszténységét is: ezért felmerült az a gondolat, hogy itt a Géza és István korában megindult nyugati térítéssel kapcsolatban nem a pogányságból való megkeresztelkedésről, hanem a keleti kereszténységből való átkeresztelkedésről vagyis újra-keresztelésről van szó s hogy a marosi-csanádi püspökség nem a pogányságtól, hanem a konstantinápolyi patriarchatustól hódított földön alakult meg (Horváth Mihály: Magyarország története I. 127; Szentkláray; Temes vármegye története 251. V. ö. Marczali i. m. 279). Inkább ezt hajlandók elfogadni, mint azt, hogy Gyula is, Ajtony is, akárcsak Vérbulcsú, színleges kereszténységükkel csak jogcímet akartak szerezni a görög császár jóindulatának a megnyerésére és az ország fejével való ellenkezéseik igazolására, de legkevésbé sem törődtek azzal, hogy lelkükben igazi keresztényekké alakuljanak s a hozzájuk tartozókat is Krisztus hitére vonják. Náluk e tekintetben nem sokkal volt különb Géza fejedelem sem, mert elsősorban őt is politikai célzat irányította, s amint tudjuk, büszkén áldozott a pogány isteneknek is, a felesége meg keresztény nő s fejedelemné léteire is olyan szilaj, tivornyázó, pogányi életet élt, hogy a krónikás megrovása szerint „illőbb lett volna, ha ez a fertőzött kéz az orsóval vesződik“ (Thietmar krónikája VIII. 3.). A fejedelmi férfiak között István volt az első, aki — bár „pogányból lett keresztény“ (Fundatio Sancti Albani Namucensis) — igaz hívő volt, a kereszténységet nemcsak országa megszilárdítására, hatalma és tekintélye gyarapítására szolgáló politikai eszköznek tekintette, hanem lelkét teljesen betöltötte a kereszténység szelleme s a megtérést nemcsak uralkodói paranccsal sürgette, hanem apostoli tevékenységgel is igyekezett előbbrevinni, mert abban látta a földi boldogság és a mennyei üdvösség egyetlen zálogát.

Ami pedig a keleti görög-bolgár-szláv kereszténységből áttértek újra-keresztelkedését illeti, nem szabad feledni, hogy a képrombolás és Photios óta (853—858) állandó volt ugyan az ellenségeskedés a keleti görög és nyugati római egyház között s a bolgároknál valóságos nemzeti egyház alakult ki, amely hosszabb ingadozás után végre a görög főséghez csatlakozott, de az egyházszakadás akkor még nem történt meg (csak 1054-ben), a két egyház a hittételekben nem tért el egymástól, csak a szertartásokban fejlődött ki különbség, tehát a keresztiséget egyaránt érvényesnek ismerték el. Azonkívül Szent István állandó jóviszonyban élt a bizánci udvarral — fegyveres szövetség és rokoni kapcsolatok révén is, ennél fogva sem vallási, sem politikai szempontok vagy érdekek nem forogtak fenn arra nézve, hogy akár Saroltot, akár az ifjabb Gyulát, akár Csanádot vagy akár Ajtonynak a Gellért-legendában említett azt az asszonyát, aki később a Becs ispán felesége lett (22. fej.), a nyugati egyházhoz való csatlakozásuk alkalmával újra kereszteljék. — Ezt az állítást nem is tudják semmi mással megokolni, mint azzal a téves felfogással, hogy az idősebb Gyula és a későbbi Ajtony megkeresztelkedése következtében a családjuk és a környezetük is keresztény lett és a görög térítés a tiszántúli részeken lakó magyarság között maradandó eredménnyel járt.*

*Fr. V. Sasinek a Márki Sándorral folytatott vitájában ezt írja: „Igaz ugyan, hogy az érvényes keresztiség ismétlése szigorúan meg volt tiltva, de akadtak olyanok, kik a keresztiség *érvényességét* kényök-kedvök szerint magyarálták. Be kell vallanunk, hogy valamint a görögök, úgy a latinok sem riadtak vissza a másodszori, sőt többszöri kereszteléstől sem“ — s jegyzetben hozzáfűzi, hogy a normann küldöttség egyik tagja keresztelésekor azt mondta Lajos császárnak, hogy már *hússzor* mártották keresztvízbe, de a ráadott pompás fehér ruhát, amely nem vitézhez, hanem kanászhoz illő, szívesen átengedné neki a Krisztusával együtt (Századok 1905, 70). Erre azt feleljük: 1. Sasinekből szláv elfogultság beszél, mert Nagy Károly szláv és avar térítését nem „christianizálásnak“, hanem csak „latinizálásnak“ mondja, 2. sem Szent Istvánról, sem Szent Gellérről nem szabad feltételezni, hogy a „szigorú tilalmat“ kényök-kedvök szerint magyarálták volna, 3. a normann követ beszéde — ha így esett — hányi-vetiség minden komolyság híjával s aki ilyen véleményrel van Krisztusról és a vallási dolgokról, annak a keresztiségét nem ok nélkül tekintették ismételtlen érvénytelennek.

III.

Ajtony származása, hatalma és pártütése.

Ajtony* nemzetiségével neves magyar történetkutatók igen sokat foglalkoztak, de nem tudtak egyező megállapodásra jutni, sőt Karácsonyi János, akit pedig e korszak egyik legalaposabb ismerőjének kell tekintenünk (Szent István élete, Szent Gellért élete, a Csanád-nemzetség s birtokai Délmagyarországon stb.), az utóbbi években olyan felfogást hangoztatott, amely újszerűségével és merészségével homlokegyenest ellenkezik minden eddigi feltevessel, magának Karácsonyinak azelőtt vallott álláspontjával is (hogy t. i. Ajtony magyar nemzetségszű. Szent Gellért élete 68—69, Magyar nemzetségek I. 91—94). Eleddig a körül forgott az eldöntetlen vita, hogy Ajtony bolgár-e vagy magyar; most Karácsonyi azt a harmadik lehetőséget vetette fel, hogy Szent István ez ellensége germán-gepida származású, neve a germán *Achtwin* személynévből szabályszerűen levezethető (Achtwin > Ahtuin > Ahtin > Ajton) s a Temesközben a húnok birodalmának a felbomlása után (453) és az itteni avar uralom megalakulása előtt (567) a gepidák telepei terültek el (A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 190). Ez az új beállítás sok ellenmondást és vitát fog felidézni, de nagyon hosszú idő fog még beletelni, amíg a kérdés mindent kizárólag tisztázódni fog, ha ugyan ez ma már egyáltalában lehetséges. A bizonytalanság szülő-oka ugyanis az, hogy Ajtonyról — éppen úgy mint Csanádról — Anonymus munkájában csak három rövid feljegyzés maradt, a többi adatot a Gellért-legenda őrizte meg számunkra, más krónikák és legendák meg sem emlékeznek egyikükre sem.** Hanem még ezzel a kevéssel is úgy vagyunk, hogy a tudósok nagy része, különösen ennek előtte, kétségbevonta a hitelességüket: Anonymus állításait részint koholmányoknak, részint saját korabeli viszonyoknak a honfoglalás idejébe való visszavetítésének tartották, a Gellért-legendát pedig vonakodtak forrásul elfogadni.

*E név változatai: Achtum, Ochtum, Ohtun, Ahtun, Achton, Ahthon, Atthon, Actum stb.

** Jirecek sem említi a „Bolgárok történeté“-ben sem Ajtonyt, sem a honfoglaláskori Galádot és Salánt.

Hóman is azt vallja, hogy Ajtony a legendában kései hagyomány (I. m. I. 183). Akik tehát akár az egész magyar történelem keretében, akár kisebb munkákban az Ajtony-Csanád-kérdést, főképpen pedig Ajtony nemzeti vagy faji hovátartozását tárgyalták, valamenynyien az említett két forráshoz voltak kénytelenek folyamodni s az azokban lelhető adatokat értékesítették, újat vagy mást napfényre hozni nem tudtak, csak egyéni felfogásuk szerint magyarázták, színezték, bővítették, amit ott találtak.

A Gellért-legenda Ajtony nemzetiségét nem érinti, idevágólag ennyit mond: „Ekkoriban *Marosvárt* egy *Ajtony* nevű, nagyon hatalmas fejedelem volt, aki *Viddin* városában *görög szertartás* szerint keresztelkedett meg.“ A görögöktől vett „hatalmát“ is említi a legenda s *görög monostor* alapítását a székhelyén, majd ezt írja: „ . . . ennek az embernek szolgált a *Körös* folyótól az *erdélyi* részekig és *Viddinig* és *Szörényig* terjedő föld . . .“ (10. fej.). — Anonymus azonban nyilvánvalóan bolgárnak jelzi: „Azt a földet pedig, amely a *Maros* folyótól egészen *Orsova* váráig terül el, egy bizonyos *Galád* nevű vezér, aki *Bodony várából* jött, foglalta el a kunok segítségével. Az ő ivadékából született *Ajtony* . . .“ (11. fej.). Majd ugyanott a 44. fejezetben ezt olvassuk: „Azonban mielőtt ez megtörténnék (Pannónia meghódítása, a karantánok és longobardok elleni hadjárat), sereget akartak küldeni (a honfoglaló magyarok) *Galád* vezér ellen, kinek az uralma a *Maros* folyótól egészen *Haram* váráig* terjedt. Az ő ivadékából származott hosszú idő múltán *Ajtony*, akit *Csanád* megölt“ — és lejjebb: „Midőn át akartak kelni a *Temes* folyón (Szovárd, Kadocsa és Vajta vezérek), ellenök jött annak a hazának vezére, *Galád*, akinek ivadékából *Ajtony* származik . . .“

A marosi vezért tehát bolgárnak is, magyarnak is, gepidának is mondják a történettudósok és természetes, hogy igyekeznek is a fölfogásukat kellő magyarázattal és bizonyítékkal igazolni.

Akik bolgársága mellett kardoskodnak, Anonymusból indulnak ki s az imént idézettekhez hozzáveszik még érvül a 44. fejezetnek azon további részét, amelyben a *Galád* ellen küldött három vezér hadviseléséről van szó, akik először a *Csesztreg* (Harangod— Aranka) vize mellett szállottak meg, de ott nem találtak semmiféle ellenséget, onnan átkeltek a begai részekre s az ott lakókat meghódították, további útjukon a *Temes* mellett már szemben állott velük *Galád* is, de a magyarok a folyón átúsztatva fényes győzelmet arattak, az ellenség főbb vezéreit levágták, *Galád* azonban elmenekült „és a magyaroktól való félelmében *Keve* várába** húzódott“. A magyarok

*A temesmegyei Palánka helyén állott.

**A mai Temeskubin.

nyomon követték, tábort ütöttek a Panyóca* mellett, majd elrendezték a seregüket, hogy a várat megvívják. „Midőn Galád, amazoknak a vezére látta ezt, követeket küldve békét kért tőlük és a várat különféle ajándékokkal együtt önként odaadta nekik“. A meghódolás egyéb feltételeiről vagy Galád továbbbi sorsáról nem értesít a Névtelen, de e tudósok abból, hogy Ajtonyt az ő ivadékának és ugyanazon területek urának mondja, s abból, hogy a Maros-Tisza-Duna közén több helység van Galádról elnevezve (Gilád < Galád Csákovától délre, Balát < Galád Denta közelében) és a kereszténység korában *Galádmonostora* is épült Kikinda határában a mai Galadszka Bara környékén**, amelyet a nemzetség egyik tagja talán az ő személynevéül használt nemzetségnév fenntartására és közös temetkező-helyül alapított 1100 körül s amely szinte két századon át szerepel mint a Galádok birtoka (Juhász: Hajdani monostorok 119—121), azt következtetik, hogy Galád, minthogy önként adta meg magát, a birtokait és a hatalmát továbbra is megtartotta s mint hódolt alattvaló vagy hűbéres uralkodott Árpád kegyelméből. Utódai is megmaradhatnak ugyanilyen viszonyban és csak akkor kerültek összeütközésbe Gézával és Szent Istvánnal, mikor ezek a törzsfők és elhatalmasodott nemzetségfők hatalmát összetörték, hogy így országuk és nemzetük egységét, uralmuk korlátlanóságát biztosítsák (Szentkláray: Temes vármegye története 243, Krassó vármegye őshajdana 77; Juhász i. m. 119). Olyannak veszik Galád helyzetét a magyarok korában a Tiszántúlon, mint amilyen volt Nagy Károly és utódai alatt az avarok meghódolt kagánjáé, továbbá a Pribináé, Kocelé és Braszlávé a Dunántúlon. Igaz, hogy csak a székelyek ilyenféle különállásáról vannak valószínű adataink a honfoglalás idejéig visszamenőleg, de azért Anonymus tudósításán kívül más jel is mutat arra, hogy Galád és Ajtony összetartoznak nemcsak olyan értelemben, hogy Ajtony ugyanazon vidékek uraságában volt a Galád utódja (Juhász i. m. 123), hanem hogy származását is ennek az ivadékból vette. A temesvármegyei *Gilád* szomszédságában volt a XV. század közepén is *Athton* és *Zenthkyral* helység (ez utóbbi Szent István király Ajtony felett aratott győzelmének az emléke), azonkívül a bolgár-török *Kaldy* (Klad > Glad) személynévvel összefüggő szlávos *Kladova* – Kaladva – Kalodva – Kaludva (*Galadua*) nevű helyek tűnnek fel Arad és a régi Zaránd vármegyében***, azon a tájon, ahol *Ajtonymonostora* is keletkezett s ahol az Ajtony-nemzetségnek a mai Pécska és Nagylak közt a XIV. században Szőlös és Serjén v. Sörjén nevű birtokai is feküdtek (Pais:

*Ezzel függ össze a Pancsov helységnév.

** V. ö. Pais: Anon. 115. l.

***A szlávosítás az Ond Ondava, Űrs > Orsova helynevek mintájára történt.

Glád, Magyar Nyelv 1930, 350—359).* Ezek az egy csoportban előforduló helynevek arról tanúskodnak, hogy nyilván egy család ősi földjeiről van szó, tehát Anonymus vagy a Szent László-korabeli Gestából merítette vagy a Glád-Ajtony család hagyományából vette az adatait s így Galád uralma és meghódolása, valamint az ő nemzetségéből származott Ajtony aligha a krónikás képzetében született (Borovszky i. m. I. 47—48). — Ámde éppen az, hogy a Glád > Galád a török Kaldy > Káld > Klád elszlávosított alakja, azt mutatja, hogy ha Galád — amint Anonymus mondja — Bodony felől jött is hazánk területére, nem szláv, hanem török, ezért fogadták el a magyarok mint fajtestvérüknek a meghódolását s az ivadéka, Ajtony ezért viselt török nevet még száz év múltán is és uralkodott ősei temesközi tartományán.

Mások úgy értelmezik az Ajtony hatalmát, hogy a bolgár Vidinből átkelt a Dunán Orsovánál, őseinek a földjét visszafoglalta s a Maros vizénél telepedett le (Balics i. m. 143; Pesty: Magyarország helynevei I. 216; Szalay: Magyarország története I. 82). Ez a föltevés sem a főforrásnak tekintett Gellért-legendával nem egyeztethető össze, sem pedig Géza vagy Szent István korában el nem tudunk képzelni ilyen magyarányú bolgár hódítást Magyarországon. Sámuel cár (976—1014) a régi nagyságában akarta visszaállítani Bolgárországot s míg uralma elején a Balkán északi részén csak Belgrád és Nis volt a bolgároké, ő az összes dunai városokat hatalmába kerítette (Jirecek i. m. 179—180), a Duna fölött azonban nem voltak birtokai, legfeljebb zsákmányoló csapatok üthettek be a Havasalföldre s Magyarországot déli és délkeleti vidékeire. Hanem II. Basilios már 990-ben megkezdte döntő harcait Sámuel ellen, aki mind lejjebb és szűkebb területre szorult s leverésében az erdélyi Gyula megtörése után 1003—1004 táján Szent István is résztvett mint a görög császár szövetségese. A magyar sereg messze lent a Balkán közepén ostromolta Üszküb (Skoplje) városát (Hilferding: A szerbek és bolgárok története 246—247; Fehér: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban, Századok 1927—28, 11; Hóman i. m. I. 182—184), azért merő képtelenségnek kell tartanunk, hogy itt bent az ország területén hódító bolgár vezér vagy törzsfő vethette volna meg a lábát, vagy e harcok közepette itt maradhatott volna. Bolgárölő Basilios Viddint már 1002-ben elfoglalta, 1014-ben teljesen megsemmisítette Sámuel hadát, ekkor tehát még kevésbé lehetséges idegenből jövő bolgár hódítás a Temesközben. Már pedig Szent István 1015-ben ígéri Szent Gellértnek, hogy ha Isten segítségével az ellenségét, Ajtonyt legyőzi,

*Kolozs vármegyében is van Ajtony nevű község, de ez — úgy látszik — nem ősi birtok, hanem a nemzetség valamely későbbi tagjának a szerzeménye, amelyre az illető a keresztnevétül használt nemzetségnevet ruházta.

neki adja Maros városát, hogy abban püspökké szenteljék. Nem a bolgár földről újonnan betelepülő, hódító ellenségről lehetne itt szó, hanem a honfoglalás előtt ideköltözött s a magyarságnak való meghódolásuk következtében előbbi szálláshelyeiken meghagyott bolgár-szláv lakosokról és régi vezér-nemzetsükből származó s a körülmények kedvező találkozására miatt szinte önálló hatalomra emelkedő fejedelmükről. Hogy Ajtony nem Bulgáriából jött hódítóként, a mellett bizonyít az e tény is, hogy a bolgárság akkor már keresztény volt, tehát nem innen kellett volna visszamenni a vezérnek Bodonyba keresztelkedés végett.

Akik Ajtonyt magyarnak vallják, arra támaszkodnak, hogy a honfoglaló törzsek elhelyezkedésének a tekintetbe vételével nagy terület maradt volna nyitva a bolgárok és görögök felé, ha a Maros-Tisza-Duna között meghódolt idegenek kezén hagyták volna, másrészt meg hogy Konstantinos Porphyrogenetos olyan zártnak mondja az országhatárt a déli irányban is, hogy ott a bolgár Ajtony számára nincs hely s el sem lehet gondolni, hogy Árpád és utódai egy századnál is tovább túrték volna bármiféle más nemzetiségű vezérek vagy tartományurak fennmaradását és elhatalmasodását (Erdélyi: Árpádkor 54; Rudnay i. m. 29). Ezek alapján Ajtony magyar és a Gyulák törzséhez tartozott, akiknek a szállásbirtoka a tordai sóbányák vidékétől kezdve a Maros völgyén le egészen a Tiszáig és Körösig terjedt, Ajtony e törzs legnyugatibb nemzetségének a feje, aminthogy a kiválóbb ősi magyar nemzetségek birtokai általában nagy folyók mindkét partján feküdtek (Erdélyi i. m. 49; Hóman: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése 84. pont). E történettudósok még többet is vélnek megállapíthatni Ajtony magyar voltának a bizonyítására; terjedelmes birtokainál, nagy hatalmánál és a királlyal vetekedő hadseregénél fogva, valamint azon körülmény miatt, hogy a krónikák a legyőzött Gyuláról megemlékeznek, de Ajtonyról nem, hogy Ajtony területén a Körösig több Gyula nevű helység van s hogy a Gellért-legendában Csanáddal kapcsolatban szintén szó esik egy Gyuláról, azt vélik — amint föntebb is láttuk — hogy nemcsak magyar volt, hanem a Gyula-nemzetség tagja (Marczali), sőt ugyanegy személy az erdélyi Gyulával s az Ajtony-név tulajdonképpen az igazi neve a krónikások által méltósága szerint megjelölt Gyulának (Hóman). Majdnem hasonló okokból a krónikákban emlegetett Szent István-korabeli Keánnal, a bolgárok és szlávok kánjával is azonosítják Ajtonyt (Pauler), Szentkláray pedig az Achtun—Ahton nevet hibás leírásnak tekinti a görög *aktós* vagy *archon* helyett s ezért méltóság, hivatal, állás megjelölőjének tartja, mert a szlávok akkoriban így is szokták címézni elüljáróikat (Krassó vármegye őshajdana 87).

A feltevésekre kétségtelenül elegendő ok és bő alkalom kínálkozik az adatok hézagossága miatt, azért némely tudós nem vet ügyet a kérdés eldöntésére, hanem Ajtonyról úgy vélekedik, hogy *vagy* magyar *vagy* bolgár törzsfő (Acsády i. m. I. 78). Az Ajtonyhoz fűződő szent-istváni győzelem olyan nagy jelentőségű, hogy személye jogosan köthető össze az erdélyi Gyulával; másrészt a krónikákban Keán „dux Bulgarorum et Sclavorum“ szerepel mindjárt a Gyula legyőzése után mint olyan, akit Szent István hasonlóképpen megsemmisített s országából tömérdek kincset zsákmányolt, ennél fogva a bolgár Keán és a bolgár Ajtony ugyancsak megokoltan mutatkozik egy személynek.* Ajtony azonban sem egyikkel, sem másikkal nem azonosítható, mert Szent István Gyula ellen 1002—1003-ban hadakozik Erdélyben, Ajtonyt még 1015-ben is legyőzendő ellenségének mondja Marosvárában, a kán pedig valószínűleg a hatalmas Sámuel cár, aki ellen „nehezen megközelíthető helyeken“ 1003—1004-ben küzd a magyar sereg a görögök szövetségében. Az adatok egyoldalúsága és hiányossága mindenesetre szembetűnő s Hóman ezt olyanképpen látja megmagyarázhatónak, hogy Anonymus is (1200 körül), a Szent Gellért eredeti kisebb legendájának az írója is (a XI—XII. század fordulóján) a Szent László korában keletkezett első Gesta alapján dolgoztak, ebből vették az Ajtony-Csanád történetére vonatkozó részeket; a többi krónika forrása nem ez a Gesta vagy ennek a folytatása volt, hanem az, amelyik a XIII. században keletkezett (1270—1285), amelynek talán Kézai volt a szerzője, amelytől a közös alap mellett is lényegesen eltérő volt a XI. századi ősforrás és amely az Ajtony-Csanád részt nem említhette; a XI. századi Gesta Gyuláról, Saroltról, továbbá Ajtony és Csanád harcáról, valamint a bolgárok ellen viselt hadjáratról fenntartott tudósításaiban az Árpád-ház nemzeti hagyományaira vezethető vissza (A Szent László-kori Gesta Hungarorum és XII—XIII. századi leszármazói 36, 62, 64, 85, 105).

A legújabb feltevés, amelynek Karácsonyi a szerzője s amely szerint Ajtony germán-gepida származású**, egészen tarthatatlannak látszik éppen úgy, mint a székelyeknek hasonlóképpen való származ-

*Acsády a levert erdélyi Gyulát vagyis a főnököt, aki Keán néven is említetik, egynek véli Mihállyal, a király öccsével, aki elégedetlen volt a bátyjától kapott hatáskörrel (I. m. 77). Ez nyilvánvaló tévedés, mert Mihály nem öccse volt Szent Istvánnak, hanem unokabátyja s éppen azért benne nem a gyula-méltóság viselőjét kell keresnünk, hanem inkább a somogyi Koppányt, a pogány Szerind fiát, aki az ősi rokonsági-öröklés jogcímén akarta Szent Istvánt atyai székéből kiűzni (Karácsonyi: Még egy szó Koppány lázadásáról, Kath. Szemle 1913, 1067).

**Karácsonyi e tekintetben egy nyomon jár az oláh Diculescuval. V. ö. Die Gepiden 191, 245.

tatása. A székelység nyelve, története, hagyománya, jogszokásai, jellege, három törzsre és nemzetségekre való osztása, amelynek a nyomai szinte napjainkig fennmaradtak, mind ellene mondanak ennek az állításnak s a mellett tanúskodnak, hogy vagy az ország nyugatibb részéről az első századokban odatelepített s határőri szolgálatra rendelt magyar töredék-törzs ivadéakai, vagy húnok, avarok illetve bolgárok elmagyarosodott maradványai, mindenesetre keletről a törökség kebeléről szakadt nép (V. ö. Szádeczky Kardoss: A székely nemzet története és alkotmánya 5—19). Ajtonyt és alattvalóit sem illeszthetjük a germánok családjába, mert a hún birodalom pusztulása után felszabadult keleti gótok az ország nyugati részéről hamarosan kivonultak, majd a helyüket elfoglaló longobardok is; a tiszántúli s erdélyi részekben lakó gepidákat pedig a VI. század közepén az avarok semmisítették meg vagy üzték ki területeikről a bizánci császárság határos tartományaiba s helyükön ők telepedtek meg. Az avarok harmadfél századig tartó uralmuk alatt rémei voltak a szomszédos országoknak, raboltak, irtottak mindent, a keleti császárt adófizetőjükké tették, a saját földjükön tehát annál kevésbé tűrtek meg idegen népeket, az itt-ott található gyér maradványokat magukba olvasztották. S különben is a népvándorlás iszonyú viharában a magyar síkon nem maradhatott meg semmiféle magános néptömeg szinte ötszáz esztendőn át. Ennek bizonyossága Nagy Alfréd angol király (871—901) feljegyzése, aki leírásában olyan képet ad az avaroknak Nagy Károly által a IX. század első éveiben elpusztított birodalmáról, hogy „Morvaországtól és Karinthiától Bulgáriáig van az *avar pusztaság*“ (V. ö. Melich i. m. 4—5, 69, 74).

Ajtony kilétére vonatkozólag bizonytalanság uralkodik, de annál tisztábban áll előttünk, hogy mik voltak a vétkei és Szent István támadásának az indító-okai: a királyt semmibe sem vette (mondja a legenda) s mindenben ellene szegült (írja Anonymus) vagyis arra törekedett, hogy a királytól függetlenül kivívja és megtartsa ősi területének az autonómiáját — még görög támogatással is. Serege a hozzáfutott vitézekből egyre gyarapodott, lovainak és egyéb barmainak se szeri, se száma, majorságainak és udvarházainak óriási volt a jövedelme, neki szolgált a Köröstől az erdélyi részekig, Viddinig és Szörényig terjedő föld. Mindez elbizakodottá és vakmerővé tette: „A királynak a Maroson lejövő sója fölött hatalmat bitorolt, a folyó révein a Tiszáig vámosokat és öröket tartott és mindent megvámoltatott“ (Leg. 10. fej.). Méltán mondhatni róla, hogy akár törzsfőnek tekintjük, akár nemzetségfőnek, mindenképpen hatalmas és független tartományúr benyomását kelti.

Elsősorban az uralkodói tekintélyt s a területi egységet veszélyeztette Ajtony pártütése, mert az ország egy részén önálló fejedelemséget akart alapítani. A lebediai besenyő támadás és a kazár fennhatóság alól való felszabadulás után Etelközben közös és állandó fejedelmet választottak maguk közül a törzsfők, hogy az hadi vállalkozásaikban bölcs vezetője és feltétlen ura legyen a törzsszövetség népeinek, mert látták, hogy még igen nagy küzdelmek várokoznak rájuk létük és szabadságuk biztosításáért, és hogy eddigi vereségeiket és megaláztatásaikat jórészen a törzsek szövetségének a lazasága és a hadnagyok önállóságából folyó széthúzás okozta. Így lett Árpád az egész magyarság fejedelme, családja pedig az első méltóság örököse. Mikor a Duna-Tisza tájékán való megtelepedés megtörtént s az évtizedekig tartó kalandozások keserű tapasztalatai megtanították őseinket, hogy nem lehet tovább nyugatra való költözésre gondolniok, hanem ezt a földet kell örökül magukévá tenniök: az Árpád utáni fejedelmek legnagyobbika, Géza s az ő király fia, Szent István a nemzetfői hatalmat még egységesebbé, teljesebbé és kizárólagosabbá iparkodtak tenni, hogy ne csak a hadnagyok s a nemzetségek fejei és tagjai ismerjék el s hajoljanak meg előtte, hanem azt szolgálja, annak a céljait és rendelkezéseit kövesse, annak az erejét és gazdagságát emelje minden földterület az ország határain belül, és így Árpád utóda ne csak az egész magyarság, hanem „az egész Magyarország fejedelme“ legyen.* Csak így lehetett kilátás arra, hogy Kelet üldöző dühe és Nyugat bosszúszomja között megmarad és felvirul a két világ mesgyéjén őrtálló magyar nemzet. Előbb az erdélyi Gyula, később a marosvári Ajtony próbálkozott megcsonkítani az uralkodó tekintélyét és a terület egységét s ezzel kockára tenni a magyarság jövődjét. Ez volt az első ok, amelyért Szent István nem tűrhette bosszulatlanul Marosvár urának a fennhéjázását.

Gézát és Istvánt a Nyugathoz való csatlakozásban ugyanaz a gondolat irányította, amely a magyarság vezetőinek a lelkében már réges-régen élt s mintegy ösztönszerűleg arra készítette a szövetkezett törzseket, hogy ősi hazájuktól és fajrokonaiktól távolodva és elszakadva Európa túlsó felén keressenek maguknak végleges hazát. Alig hogy megjelennek a történet színpadán, rögtön érezniök kell, hogy keleti szomszédjaik a vesztükre törnek; ezért menekülnek az Ural ázsiai vidékeiről a Kaukázus fölött elhúzódó erdős-mezős területekre, onnan Lebediába, majd Etelközbe, végül mai hazánkba, ahol először Erdélyben és a Tiszántúlon telepedtek meg, néhány év múlva azonban a nemzet zöme tovább költözött a Dunántúlra. Mióta őseink a Kár-

*A veszprémvölgyi apácák alapítólevele Szent Istvánt „az egész Magyarország királyá“-nak nevezi.

pátok égbenyúló bérceit maguk mögött hagyták, nem volt szabad többé visszafordulniok, ha nem akartak a húnok és avarok sorsára jutni, akik nyom nélkül eltűntek, mert nem tudtak kilépni keletiségükből, vagy a bolgárokéra s egyéb keleti fajú néptöredékére, akik elvesztették a nemzetiségüket, mert vallásban és művelődésben Bizánc-hoz csatlakoztak.

Ha a Galád nemzetségét bolgárnak vesszük is, joggal tételezhetjük fel, hogy a honfoglalás óta elmagyarosodott, de azért még Ajtonyban is élt bolgár és fejedelmi eredete s ezért is, de azért is mert az erdélyi Gyulák országrészének volt a legkiemelkedőbb vezéregyénisége, ezek pedig hagyományos barátságban éltek a bolgár kánokkal (Képes Krónika II. 15; Hóman-Szekfű i. m. I. 182): a Balkán s a keleti egyház felé vonzódott. Nemcsak mint Galád ivadéka, hanem mint a nyugati kereszténységet terjesztő István ellensége is ment Viddinbe, hogy görög szertartás szerint keresztelkedjék, a szék-városába görög szerzeteseket telepítsen és görög oltalmat keressen. A legenda 10. fejezetében a „görögöktől vett hatalomról“ van szó. Ezt általában úgy magyarázzák, hogy Ajtony vagy mindjárt Bodony elfoglalása (1002) vagy Sámuel nagy veresége (1014) vagy Bulgáriának teljes leigázása után (1019) lement Viddinbe, magának Basilios császárnak vagy a helytartójának hódolatát nyilvánította s tőle függetlensége egy részének a feláldozásával uraságában való elismerését és megerősítését kérte, tehát mintegy Basilios hűbéresévé szegődött (Pesty i. h.; Karácsonyi: Szent Gellért 71; Balics i. m. 143; Borovszky i. m. I. 9; Juhász: A csanádi püspökség 31). — Szent István és II. Basilios között a legbensőségesebb baráti viszony állott fenn, ennél fogva sem a császár, sem a helytartója nem vehette politikailag pártfogásába a lázadó Ajtonyt s nem avatkozhattak szövetségük belügyeibe. Ez az állapot nem változott meg azonnal és egészen az öreg Konstantinos (1025—1028) uralkodása alatt sem (Hóman-Szekfű i. m. I. 243—244), mert az a görög vezér, aki a Szerémséget 1019-ben elfoglalta s az ottani utolsó bolgár fejedelmet megölte, 1026-ban a magyarságot már évszázadok óta nyomon követő besenyők ellen harcolt a Duna déli síkságán (Pauler i. m. I. 81—82). De a helyzet egyre rosszabbodott s mikor Konstantinossal az uralkodó-család férfiága kihalt, a hatalmat a lánya, az élvezetekbe merült Zoé kaparította kezébe, aki mellett előbb a férje, III. Romanos viselte a koronát (1028—1034), majd ennek a megmérgezése után a kedvese, IV. Mihály (1034—1041). Mindezek természetes következményeképpen az egész birodalomban nagyot hanyatlott a tekintély és a rend, kiki iparkodott a laza viszonyok között minél nagyobb vagyont és hatalmat szerezni, a bizánci korona viselői és a császári vezérek a magyar

királlyal fennálló jóviszony ellenére is könnyen kaphatók voltak alattomos cselszövényekre, hiszen a görög uralkodók örömet tetszelegtek „az összes keresztények császára“ hangzatos címében. Tehát csakis ezekben a zavaros időkben beszélhetünk Ajtonynak hízelgés, hódolás és ajándékok utján való görög-pártfogás kereséséről, azaz Szent Istvánnal szemben való nyílt pártütéséről. — Mivel azonban a legendának a Wion Arnold-féle kiadásában a latin szöveg e helye így hangzik: „Accepta autem potestate (a Graecis) construit in praefata urbe Morisena monasterium in honorem S. Joannis Baptistae...“, — a mondseei kódexben meg: „Accepit autem potestatem a Graecis et construxit in praefata urbe Morisena monasterium ..“ (V. ö. Juhász i. m. 36), ebből azt is lehet érteni, hogy „hatalmát pedig a görögöktől vette“ (Gálos) és azt is, hogy a görögöktől, a konstantinápolyi patriarchától vagy a viddini bolgár-görög egyházfőtől kapott „telhatalmazást“ a marosvári Szent János-monostor alapítására.* A Dunán inneni részeken, a Tiszántúlon, a Marosközön és Erdélyben a honfoglalás után sok keleti hitű bolgár-szláv maradhatott, Gyula és Ajtony tehát ezért is közeledhettek a görög császárhoz. Hanem ez irányú tetteik sugalmazója mégis főképpen az önérdek volt, amint-hogy a görög császárokat is politikai szempontok vezették a barbárokkal való barátságyszerzésben. Világosan mutatja ezt Konstantinos Porphyrogenetos (945—959) példája, aki vendégbarátjává fogadja és patriciussá nevezi ki Bulcsút, de azért üdvözlétét küldi Ottó német császárnak azon rendkívüli győzelem alkalmából, amelyet 955-ben Augsburgnál nyert a bitófára ítélt vezéren (Hóman-Szekfü i. m. I. 151). A marosi fejedelemnek ez a Kelet felé való önző tájékozódása volt a második ok.

Hogy a megindult térítés, a királyi hatalom megszervezése, az ország új hadi, közigazgatási és gazdasági berendezése sikeresen és minél előbb keresztülvihető legyen, a nemzet körében feltétlen nyugalomra volt szükség. Ajtony viselkedése és híre állandóan izgatta azokat is, akik a pogány vallás és a régi állapotok újraeledését áhítozták, azokat is, akik a zsöngé kereszténység és az új államszervezet eddig elért eredményeinek a pusztulásától riadoztak. A király leghívebb és legbecsültebb munkatársai az egyházi férfiak voltak: püspökök, apátok, papok, szerzetesek. Nem is volt nagyobb gondja, mint hogy az ő jólétüket, anyagi gondoktól való mentességüket biztosítsa: „Maga

*Bulgária elfoglalása után a görögök nem szüntették meg a bolgár egyházi szervezetet, pl. a sirmiumi püspökségnek csak a XII. században szakadt meg a bolgár egyházzal való kapcsolata (Karácsonyi: Történelmi jogaink hazánk területi épességéhez 48; Fehér Géza i. h. 4). — A monostor alapítását a Belgrád elfoglalása utáni időre, 1020 tájára teszi Juhász (Hajdani monostorok 19).

a király az újon keletkezett püspökségeket az apátságokkal együtt királyilag ellátta pusztákkal és udvarházakkal, szolganépekkel és jövedelmekkel, azután elegendőképp feldíszítette keresztekkel, edényekkel és az istentisztelethez megkívántató egyéb holmikkal, amennyire minden egyeshez illet" (Leg. S. R. St. 33). A püspökségek és monostorok javáért azt is megengedte, hogy bizonyos mennyiségű só szállíthassanak hajóikkal vám nélkül. Ebből nemcsak a saját szükségletüket fedezhették, hanem e kiváltságból hasznot is húztak, mert a fölösleget a sómonopoliumból kifolyólag a király tisztviselői a megállapított összegért átvették (Erdélyi i. m. 258; Juhász i. m. 19—20). A só a tordai és marosújvári bányákból szállították, tehát a hajók egészen a Tiszáig a Gyula-törzs és Ajtony-nem birtokain haladtak lefelé s így a marosvári vezérnek nagyon a keze ügyébe esett, hogy a Maroson leereszkedő királyi, püspöki és monostori hajókat őrei és vámosai által feltartóztassa, vámfizetésre kényszerítse s így egyrészt a gazdagságát gyarapítsa, másrészt a hajós népek akadályozásával Szent Istvánt bosszantsa.

Ez annyival nagyobb jelentőségű volt, mert a mármarosói sóaknak a tatárjárás előtt ismeretlenek voltak, a désaknai bányából valószínűleg csak a XII. század közepétől szállították a só a Meszeskapun át szekéren, ami éppen azért nem igen lehetett még akkoriban számottevő (Juhász i. m. 155; Melich i. m. 235), és ennél fogva úgyszólván az egész ország érdekében állott, hogy a marosi sószállítás zavartalan legyen. Érdemes megemlíteni, hogy II. Béla kötelezte a marosmenti Sahtu (Sajti, Sajtény) faluban lakó sószállító szolgálkat, hogy évenként tizenkét hajó só szállítsanak Erdélyből az esztergomvármegyei *dömösi* prépostság számára (Borovszky i. m. I. 50), III. Bélának egyik oklevele pedig a *nyitrai* egyháznak is a Maroson szállítandó sómennyiségre ad kedvezményt (Juhász i. m. 31), s a honfoglalás előtt 892-ben Arnulf német császár kéri Laodamur bolgár királyt, hogy Szvatopluk *morva* fejedelemnek ne adjon só (Ann. Fuld. a. 892; Melich i. m. 16, 18). Minthogy itt szintén csak marosi sóra lehet gondolni, könnyű megérteni a Maroson szállított tordai és marosújvári sórakományok fontosságát.

Hatalma tudatában ebbe is beleavatkozott Ajtony s ugyanúgy a maga javára értékesítette a marosvári és egyéb átkelőhelyek rév-jövedelmét. Ilyképpen nemcsak hogy jogtalan haszonhoz jutott, hanem egyenesen királyi jogokat bitorolt, mint ahogy a törzsszervezet fennállásakor a hadnagy szuverénül rendelkezett a maga törzse területén. A király határozott rendelkezésének az áthágása egymagában is felségsértés, de még inkább ingerelhették Szent Istvánt a püspökök és apátok panaszai, akik hol népeik háborgatását, hol jogaik csorbí-

tását, hol törvényes jövedelmeik elmaradását hangoztatták. Borovszky azt véli, hogy legelső sorban a kalocsai érsek ellen irányulhattak Ajtony erőszakoskodásai, mert az ő egyházmegyéjének a területe esett legközelebb Marosvárhoz és a Maros torkolatához (I. m. I. 16). A közelség miatt más tekintetben is érhatték sérelmek Kalocsa érsekét, de a jelzett körülményeknél fogva az ő panaszkiáltásainál legkevésbé sem voltak ritkábbak és csendesebbek a többiekéi, ez pedig vitát és nyugtalanságot okozott nemcsak a káptalanokban és konventekben, hanem az egyházi fők bevonásával tartott királyi tanácskozásokon is. Természetes, hogy Szent István igyekezett a bajokat orvosolni, a zavart lecsillapítani, a panaszok okozóját pedig érdeme szerint megfenyíteni. Ez volt a harmadik ok.

Nem szabad végül azt sem felednünk, hogy — amint már érintettük — ugyanakkor a külpolitikai viszonyok nagyon fenyegetőre fordultak hazánk rovására. — Délkeleten és keleten, Havasalföldön és Moldvában ott leselkedett a határokon a besenyők és kunok kegyetlen tömege és már akkor megkezdődtek a későbbi évtizedekben egyre sűrűbbé és véresebbé váló betörések Erdély hegyein és az Aldunán keresztül. — Északon Chrobry Boleszláv lengyel király, aki eredetileg Szent Istvánnak a sógora volt, nemcsak országát függetlenítette hűbérurától, a német császártól, hanem uralmát Morva- és Csehországra is kiterjesztette, majd pártfogásába vette a most már Prokuj néven szereplő legyőzött Gyulát, egyik határszéli várának az élére állította s az 1013—1018. években Magyarország északnyugati vidékeit is megszállotta egészen Komáromig (Pauler i. m. I. 90; Hóman-Szekfű i. m. I. 195, 241). — Henrik német császár hódolásra kényszerítette Boleszlávot, hanem az ő halála után II. Konrád került a trónra (1024—1039), valamennyi közt a „legkülönb“ császár (Ranke), — annak a Vörös Konrádnak a szépunokája, aki 955-ben Nagy Ottó ellen Németországba hívta a magyarokat, de aztán cserbenhagyta. Az új császár büntetésből megfosztotta tartományától a cseh herceget is, Boleszláv utódját is. Ezzel azonban nem elégedett meg, hanem Nagy Károly egykori birodalmának hűbértartományául tekintette Pannóniát is és ezen az alapon a magyar királyt hűbéres alattvalójává akarta tenni a jogutód német-római császárnak. Ezért előbb a görög dinasztiával iparkodott családi összeköttetést teremteni (1025—1028) és a velencei hercegséget Ottó dogétól, Szent István sógorától elvenni s az ottani hatalomba a maga emberét ültetni (1026), hogy így a magyar királyt minden támasztól megfosztva, annál könnyebben biztosíthassa a maga győzelmét és uralmát Magyarország felett (Acsády i. m. I. 81; Hóman-Szekfű i. m. I. 242—244). — Görögországban is egészen megváltoztak az állapotok II. Basilios halálával és

ennélfogva a magyar királynak veszedelem idején nem nagy reménysége lehetett a görög részről nyújtandó segítséghez. — E külpolitikai körülmények még világosabbá teszik az Ajtony lázadásából keletkező bajokat, mert Konrád támadása esetén a tiszántúli részek passzivitása vagy nyílt fegyverfogása mindenképpen kedvezőtlenül alakította volna az ellenállás esélyeit. Ez volt a negyedik ok.

Ime, ezek voltak Ajtony vétkei, csak ezek ismeretével tudunk hű képet alkotni pártütésének a veszedelmes voltáról és a rajta aratott győzelem országos jelentőségéről.

IV.

A nagyősi csata és a győztes vezér megjutalmazása.

A király tehát elhatározta, hogy Ajtony ellen küldi hadait és a sereg vezérévé Csanádot tette. Megkezdődött a fegyveresek gyülekezése a dunamenti királyi birtokok jobbágyaiból, akikhez az állandó udvari katonaság és az idegen vitézek csatlakoztak. Koppány ellen Esztergom tájékára gyülekeztek, mert a Dunántúl északi része, a csallóközi Lél-törzs és a mátravidéki kabarok népe szállhatott táborba és így központi fekvésénél fogva a fejedelmi székhely vidéke kínálkozott legalkalmasabb kiindulási területnek a Bakony déli nyúlványai alatt megvívandó veszprémi harcok számára; az Ajtony megtámadására induló seregek részére az akkor már érseki székvárossá lett Kalocsa szolgálhatott legcélszerűbb gyülekező-helyül. Innét kiindulva délkeleti irányban vonultak körülbelül azon az úton, amelyen Anonymus szerint Szovárd, Kadocsa és Vajta vezették hadaikat Galád országának a meghódítására. A felvonuló sereg a Maros-Tisza-Duna közének a megközelítésére ezt tarthatta a legmegfelelőbb útvonalnak, mert egyrészt a Botond-, Ond- és Gyula-törzset elválasztó gyepon, tehát a király földesúri hatósága alá tartozó területeken kellett áthaladniok, másrészt pedig csak a Tiszán való átkelés nehézségeivel kellett számolniok a kanizsai révnél. Ha Csanádék a Tiszának valamelyik felsőbb révét választották volna, sokkal több akadály gördült volna az útjukba, mert nemcsak kerülővel jutottak volna célhoz, hanem a Maros újabb révén kívül közben még a Szárazér mocsárterületein is át kellett volna gázolniok. Számbaveendő szempont volt az is, hogy a lovas sereg nem vállalkozhatott a megerősített marosi vár ostromlására, hanem nyílt csatában készült döntő mérkőzésre; akkor pedig nem észak felől a Maros hatalmas erdővel borított partján és a legerősebb védelmi vonalon kellett keresniök az ellenség területére való behatolást, hanem nyugat felől, amerre a Harangod és Kökényér közt elterülő mezőség nyílt. Ugy látszik, hogy Kanizsa már a honfoglalást megelőzőleg is átkelő-hely volt s nevét a Balkánról felhúzódott déli szlávoktól kapta, akik mint Salán és Galád leigázott

népének az ivadékai még a XI. század elején is nagy számmal laktak a bácsbodrogi részeken és a Temesközben.

A királyi sereg itt nyomult a pártütő birodalmába s „mikor a Tiszán átkeltek, megütköztek Ajtonnyal és seregével, nagy robaj és lárma támadt és a küzdelem délig tartott“ (Leg. 10. fejj.). Ajtony értesülvén a fenyegető veszedelemről hada egy részét még idejekorán a Tiszához rendelte, hogy az átkelőket nyugtalanítsák, maga pedig valamivel hátrább állhatott a sereg zömével, hogy a folyón átvergődött ellenségen hatalmasul rajtaüssön, mielőtt az az innenső parton harci rendbe sorakozhatnék. Arra számított, hogy Csanád megzavart seregét könnyűszerrel szétszórja, a menekülőket megnyomja és a Tiszának szorítja. De a kifejlődött küzdelem makacsabb és véresebb lett, mint gondolta, az ő részéről is sokan hullottak el és sebesültek meg, úgyhogy amikor több óráig tartó tusa után „Csanád serege futásnak eredt és meghúzódott a kökényéri bokrok között“, a marosvári vezér nem üldözte, hanem „a Nagyósz nevezetű mczón szállt táborba“, hogy hadát megpihentesse és a megitkult csapatrészeket kiegészítse.

Ortvy a királyi hadak meghátrálásából azt a következtetést vonja, hogy Csanád nem lehetett kiválóbb hadvezéri tehetség, ha mindjárt az első összecsapáskor vereséget szenvedett, ámbár az Ajtony seregét ismerte (l. m. 268); Melich a „fugam iniens“ kifejezést úgy értelmezi, hogy „futást színelve“ rejtőzött el Csanád serege a Kökényér bokros helyein (l. m. 131). Ha méltó tekintetbe vesszük a főntebb fejtegetett körülményeket, nem látunk semmi okot a Csanád kisebbitésére, inkább hajlunk a Melich felfogásához, mert az Ajtonyt és seregét ismerő Csanád tisztában volt elbizakodottságukkal, tehát azzal is, hogy az első rajtaütésnek várakozásuk ellenére történt félsikerét nem veszik tragikusan, sőt az ellenség visszahúzódását gyöngeségnek vélik s az újult erővel megkezdendő másnapi támadás teljes sikerében bízva, goncaltan pihenésnek és áldomásnak adják magukat. Azt is nagyon jól tudta Csanád — s erről a lefolyt ütközetben mindenki meggyőződhetett —, hogy Ajtony vitézei a harcban kemény legények és számukkal meghaladják az ő seregét; azonkívül jó vezér és jó keresztény módjára katonáit a lehetőség szerint kímélni akarta, ezért hátrálót fúvatott, hogy Ajtonyékat tévedésbe ejtse, a maga seregét meg a döntő küzdelemre tervszerű hadirendbe állíthassa. Ebből tehát nem az látszik, hogy Csanád híjával volt a nagy sereg vezetéséhez szükséges hadvezéri képességnek, hanem éppen az ellenkezője. S ha megtekintjük a királyi had elrendezését, akkor még világosabban bontakozik ki előttünk Csanád vezéri rátermettsége. Lovas sereggel erdők, bokrok közelében, folyók mocsaras árterein

nem lehet nagyszabású harcba bocsájtkozni; füves síkság ennek a terepe, ahol a nekilendülő rohamra, a szükségszerű vagy cselező visszahúzódsra, oldalt-kanyarodásokra minden irányban bőséges terület van. Csanád már a Kökényér bokros-cserjés helyeire is azért vonult vissza, hogy a netán üldöző Ajtony lovassága akadályokba ütközzék, míg az ő serege a hátrább fekvő szőregi lapályon az ellenség fogadására rendbeáll. Ajtony azonban nem használta ki a szerencse kínálta helyzetet, hogy az ellenhad felocsudására és harcszerű felfejlődésére ne engedjen időt, hanem üzze, míg az erejét végképpen meg nem töri. Így aztán Csanád megvalósíthatta a tervét, a távolabb eső seregrészekhez is elküldhette a parancsát s az egész had nyugodtan rendezkedhetett csatasorba. A főszereg Oroszlános tájékán egy magasabb fekvésű földrészzen helyezkedett el, szemben a Nagyöszön táborozó marosváriakkal; a két szárny a málhával és tartalékkal Szőregen és Kanizsán várakozott.

Lassankint leereszkedett az éjtszaka, a táborok elcsendesedtek, csak az őrszemek virrasztottak és járkáltak ide s tova a két sereg között. Csanád szemét kerülte az álom, a harc kimenetelét forgatta eszében s térdenállva buzgó könyörgéssel és erős fogadással kérte az Isten segedelmét és Szent György vértanú pártfogását, míg aztán „a sok munkától és fáradságtól elszenderedett“. — A legenda itt elmondja, hogy álmában oroszlán képében megjelent neki Szent György, buzdította és körmeivel rázta: „Mit alszol, ember! Serkenj fel tüstént, rújj kürtödbe, kelj harcra és legyőzd ellenségedet“. Mikor álmából felriadt, az intés szerint cselekedett, a seregét összegyűjtötte s „késedelem nélkül harcra szálltak“ (10. fej.). — A nem várt éjjeli támadás nagy riadalmat okozott Ajtony táborában, mert az előző napon történtek után azt gondolták, hogy a királyi sereg csak védelemre szorítkozhatik, s ezért gondtalanul adták át magukat az alvásnak. A sötétség és a zürzavaros harci lárma annyira megbódította a marosváriakat, hogy eszeveszetten egy-nást is kaszabolták, majd pedig otthagya mindenüket hátat fordítottak és futásnak eredtek.

Csanád iparkodott kiaknázni a kedvező fordulatot, nyomon követte a menekülő ellenséget, amíg csak teljesen szét nem szórta. Mindenekelőtt Ajtonyt kereste, hogy a király parancsát is teljesítse, a maga bosszúját is megállja. Anonymus és a legendairó a már idézett helyeken nem egészen világosan mondják, hogy hol és hogyan esett Ajtony halála. Amaz a 11. fejezetben azt írja, hogy „Doboka fia Csanád a Maros melletti *várában ölte meg*“, a 44-ben pedig csak annyit jelez, hogy „Ajtonyt *Csanád ölte meg*“. Emennél a 10. fejezetben a következőket olvassuk: „*Ajtonyt pedig Csanád serege a csata színhelyén megölte*“, — majd: „A mai naptól fogva ezt a várost nem

Maros, hanem Csanád városának hívják, azért hogy *abból ellensége-met kiölted*“. Hogy Ajtony eleste a csatamezőn és nem a várban történt, azt biztosra kell vennünk, mert sem az nem valószínű, hogy éjjelre a táborát magára hagyta, ő pedig a várban tartózkodott, sem az nem hihető, hogy Csanád diadalmas serege éppen neki módot engedett a városba való visszamenekülésre. Hogy Csanád személyesen végzett-e vele, avagy a vitézek vágták-e le vagy fogták-e el s úgy vitték a vezérükhöz, arról lehet vitatkozni s lehet a krónika és legenda feljegyzését úgy tekinteni, hogy a vezér személyes győzelme az ellenség vezéréen csak szokásos mondai fordulat és arra való, hogy a győztes vitézségét és érdemét minél szembetűnőbbé tegye. Mi Anonymus két adatára és a jutalmazó király szavaira támaszkodva a mellett maradunk, hogy Ajtonyt Csanád ölte meg. Ezt a felfogásunkat még megerősítjük azzal, ami közvetlenül az ütközet után történt. A marosvári vezér fejét ugyanis levágták és a győzelem csalhatatlan jeleként Csanád az egyik bajtársától sietve elküldte a királynak, aki aztán a város kapujának a tornya fölé tétette, mint ahogy egykor a Koppány szétdarabolt testével is cselekedtek. Aki a fejet vitte, a legenda szerint Gyula, hazugul azzal dicsekedett, hogy ő volt az Ajtony legyőzője s ezért a király „mindenkinél jobban kitüntette“. Mikor aztán Csanád is felért a királyhoz, csodálkozva és bosszankodva hallotta, hogy előreküldött bajtársa milyen rútul visszaélt a bizalmával; a király elé hívatta Gyulát és mosolyogva így szólt: „Ha a fejét elhozta a királynak, miért nem hozta el a nyelvét is az, *aki a király ellenségét megölte?*“ Erre a király a fejet levétette, a nyelvet csakugyan nem találták a szájában, mert azt Csanád hozta magával a tarsolyában. Van, aki ezt is tipikus mondai vonásnak minősíti (Sebestyén: A magyar honfoglalás mondái II. 216), ámde a legyőzött ellenség ilyen megcsonkítása éppen úgy odatartozott ama korszak diadalmi tényeihez és győzelmi emlékeihez, mint a fülszedés, orrcsonkítás és a szemek kitolása (V. ö. A pannonhalmi Szent Benedek Rend története I. 405, továbbá a szintén motívum-vándorlással magyarázott *örlő-dal* megbízhatóságára nézve Balogh: Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum“, Magyar Nyelv 1926, 267—270).

Csata végeztével Csanád egybegyűjtötte a zsákmányt, összeszedte az elesett keresztények holttesteit és bevonult a marosi várba. A halottakat a görög szerzetesek templomának a cintermébe temették, mert annak idején és még jóval később is az egyházak udvarát, vagyis a körülöttük elhúzódó szabad térséget használták temetkezési helyül. Ha más temető, tehát más templom is lett volna akkor a városban, arról is megemlékeznék a legenda, s ez a körülmény arra mutat, hogy a század vége felé (1080 táján) író szerzetes elég tisztán-

látó és tárgyilagos volt ahhoz, hogy a saját korabeli állapotokat — amikor már a Szent György-székesegyház és a bencések Boldogságos Szűz monostora is állott — ne helyezze fél századdal korábbra. Értékes az a megjegyzés is, hogy „a harcban elesett *keresztények* holttesteit“ szedték fel, mert ezt bizonyára nem úgy kell érteni, hogy a „királyi seregből“ elesettekét, hanem kétségtelenül úgy, hogy az Ajtony hada nagyobb részint pogányokból állott.

A vezér a halottak eltakarítása után rögtön magához vette a monostor fejét és néhány szerzetesét, kiment velük arra a dombra, ahol az előző éjtszaka imádkozott és fogadalmat tett Szent Györgynek, hogy velük egyetemben kijelölje és megállapítsa a vértanú tiszteletére építendő monostor helyét.* Azalatt a városban a zsákmányok szétosztása folyt és előkészületek történtek a győzelmi lakomára, hogy Csanád visszatértekor arra kerithessenek sort. És úgy lett ősi magyar szokás szerint, hogy a vezér „ugyanaz nap bajtársainak nagy lakomát rendezett“, amint a későbbi Anonymus szokta mondani a honfoglaló magyarok tetteiben: magnum aldamas fecerunt. A következő napokon Csanád megtette a szükséges intézkedéseket, hogy a város nyugalma és a tartomány rendje biztosíttassék, fogadta az önként jelentkezők hódolatát, a még bujkáló pártütőket és zavargásra hajlandó elemeket figyelemmel kísérte, aminthogy a maga seregét is visszatartotta az önkényes zsákmányolástól és erőszakoskodástól, hogy a bizalom és kegyelem karöltve munkálkodhassék.

Mikor a béke helyreállt és a lázadás újabb kitörésétől nem kellett tartani, megfelelő őrsereg otthagytásával útnak indult és hada többi részével átkelt a Tiszán, hogy tiszténél fogva részletes jelentést tegyen a királynak. Gyula az Ajtony fejével már előbb megvitte a győzelem hírért s magát hazudta az ellenség megölőjének, azért Szent István az unokatestvére „láttára igen nagy örömben volt“ ugyan, hanem mégis a Gyula érdemét emelte ki legjobban. Csanád azonban könnyen leplezte és megszégyenítette a hazugul dicsekvőt s erre a király az álnok Gyulát kidobatta az udvarából, Csanádot ellenben most már érdeme szerint megdicsérte és megjutalmazta: „A mai naptól fogva ezt a várost nem Maros, hanem Csanád városának hívják, azért hogy abból ellenségemet kiölted. Te lész annak a vármegyének ispánja és azt a magad nevérol fogod elkeresztelni: *nevezzék azt minden nemzedékig Csanád vármegyének*“ (Leg. 10. fej.). Ajtony nagy hatalma mellett sem az ő

*Borovszky (l. m. I. 37) szerint: „Ez a birtok kétségtelenül ősi szerzeménye a nemzetségnek. Azonban neve inkább *arra vall*, hogy azt a nemzetségnek egy Orozlános (Arszlanic?) nevű tagja építhette...“; Juhász Kálmán erre való hivatkozással így ír (Hajdani monostorok 46): „Nevét Orozlános vagyis Arszlanics nevű alapítójának köszönhettem“.

nevét viselte a városa, hanem azt a régi dák eredetű nevet, amely a Körös, Szamos és Temes folyók elnevezésével együtt a török nyelv révén került a magyarba, világos bizonyítékaul annak, hogy a húnok itt lakásától és birodalmuk pusztulásától egész a honfoglalás koráig nem szakadt meg a török-nyelvi folytonosság (Melich i. m. 51, 58, 59). Egyébaránt is az alapítók a maguk építette városokra szokták a saját nevüket ráruházni, Marosvár azonban nem új keletkezésű, hanem már a magyarok előtt is sok egymás után következő népnek volt a megerősített helye (V. ö. Szentkláray: A csanádegyházmegyei plébániák története 663—665; Borovszky i. m. I. 8, 27—28).

Mivel a város régi volt, azontúl is még sokáig viselte az előbbi nevét, a legenda is általában Marosvárnak, Marosszéknek említi (civitas Morisena, sedes Morisena, Morisena, Morissenum) s úgy véljük, hogy az eredeti szövegben nem is fordult elő másképpen még a püspök és egyházmegye megnevezése sem, mert az is mindkettő a várostól kapta a nevét. A „csanádi püspök“, a „csanádi püspökség“ és „csanádi egyházmegye“ nevezet a későbbi másolók okoskodása következtében került a legendába, mert ez csak a XIII. században lett állandóan használatossá a marosvári v. marosi helyett (Karácsonyi i. m. 98). Szent István is e szavakkal nevezi ki Szent Gellértet püspökké: „Ime, néked adtam ma *Marosvár* püspökségét“ (Leg. 8. fej.). Egészen másképp áll a dolog a vármegye elnevezésével. A vármegyei szervezet addig ott ismeretlen volt, amikor tehát megalakult, az akkori szokás szerint első ispánjáról, Csanádról nevezték el, mint-hogy erre a vezér fényes győzelme más tekintetben is okul szolgálhatott. A legendaíró értesülése és állítása tehát ebben is megfelel a történeti igazságnak. — Már csak az események okszerű kapcsolatából is következik, hogy a marosi vár területén megszervezett királyi vármegyének a győztes Csanád vezérről kellett kapnia a nevét, de megerősíti ugyanezt a legenda szerzője is, éppen azért különös a Pesty Frigyes megjegyzése: „Habár ezt *semmi történeti forrás nem jegyezte fel*, mégis alig kételkedhetni, hogy Szent István Ajtony legyőzése után a csanádi várispánságot alapítá“ (A magyarországi várispánságok története 199).

Amilyen igaz és világos a városnak és a vármegyének Csanádról való elnevezése, olyan kétséges és homályos az, amit a jutalmazásnak még egy másik módjáról olvasunk: „... constituit eum principem domus regis et domus Achtun“ (Leg. 10. fej.). Gálos ezt így fordítja: „... a királyi palotának és Ajtony palotájának fejévé tette meg“. Ezzel szemben Karácsonyi úgy értelmezi e „félíg-meddig bibliai frázist“, hogy „bevette őt udvari főtisztei közé, megajándékozta Ajtony javaival, szolgálival“ (I. m. 80). Nyilván Karácsonyi jár közelebb az

igazságához, mert a királyi palotának azaz a király udvari népének, a királyi várak és udvarházak ispánjainak a nádorispán volt a feje, ezzé pedig nem nevezhette ki Szent István Csanádot, mivel akkor mint a király helyettesének állandóan Esztergomban kellett volna maradnia, holott a marosi részeken csak azután várt még rá az igazi munka: a vármegye és a püspökség megszervezése; de meg amint a Szent István halála után beállott zavargások lefolyásából kivehető, már Ajtony legyőzésekor is a király sógora, az Aba-nembeli Sámuel volt a nádor (Hóman-Szekfű i. m. I. 232). A javakkal és szolgálkkal való megajándékozásról pedig Anonymus is tud: „... neki adományozta Ajtony várát összes tartozékaival egyetemben“ (11. fej.) s a Csanád-nemzetség délmagyarországi birtokviszonyai ugyane mellett tanúskodnak. Csanád főrangú tisztté lépett elő, mint ilyen töltötte be a csanádi ispánságot, de a hatalma kiterjedt Ajtony egész előbbi provinciájára azaz tartományára, amelynek a területén Csanádon kívül egymásután alakultak Arad, Keve-Torontál, Krassó, Sebes és Temes vármegyék, úgyhogy a megyerendszer az esztergomi érsekség, a kalocsai és csanádi püspökség területén már Szent István korában befejezettnek mondható (Hóman-Szekfű i. m. I. 220).

Anonymus még tud valamiről, amivel Szent István szintén megajándékozta a győztes hadvezért: „Cui etiam predictus rex pro officio suo *uxorem et castrum Ohtun* cum omnibus appendiciis suis condonavit“ (11. fej.) Pais fordításában ez a szövegrész így hangzik: „Csanádnak az említett király a jó szolgálatért feleséget adott és neki adományozta Ajtony várát összes tartozékaival egyetemben“. Első pillanatra feltűnik, hogy Pais két állítmányt vitt be a mondatba és a természetyszerűleg együvé kívánczó „*uxorem et castrum Ohtun*“ tárgyat erőszakosan szétválasztotta, mert az „Ohtun“ birtokosjelzőt csak a „castrum“-ra vonatkoztatta. Ha a krónikás Csanád megjutalmazásával kapcsolatban („amint hát szokásuk a jó uraknak híveiket megajándékozni“) szükségesnek tartja annak a megemlítését, hogy a király feleséget is ajándékozott neki, ennek az adott helyzetben csak akkor van értelme, ha az a nő előbb az Ajtony felesége volt, mert a megházasításnak csak ez a módja nevezhető itt jutalmazásnak és kitüntetésnek. A királyt nyilván az a szempont is vezette, hogy ezzel a meghódított tartomány békéjét és Ajtony népének a többi magyarsággal való szorosabb összeolvadását biztosítja. Idecéloz Szentkláray: „Csanád tudott bánni Ajtony volt alattvalóival, az ő vérükből házasodott, feleségül véve Ajtony özvegyét“ (Temes vármegye története 250). Wertner szerint „a király neki Ajtony nejét és kastélyát minden hozzátartozóval ajándékozta“ (A magyar nemzetségek a XIV. század

közepéig 198); Pauler hasonló értelemben írja Csanádról, hogy „a legyőzött (egyik?) nejét elvette és Istvántól Marosvár körül nagy birtokokat nyert“ (l. m. I. 61). S a történetírók általában ezt a nézetet vallják.

Ám amint látjuk, Pauler Anonymus mellett figyelemmel van a legendára is, amely két helyen is említi Ajtony többnejűségét: „*Hét felesége* volt, mert a keresztény hitben nem volt tökéletes“ (10. fej.) és később Szent Gellért csodatételei közt: „Továbbá egy úrinő, Becs ispán felesége, aki azelőtt *Ajtony asszonyai* közé tartozott, akit maga a Szent keresztelt meg, erős lázban szenvedett“ (22. fej.). A legendabeli hagyományt tehát figyelembe veszi, de némi kételkedéssel fogadja, bizonytalannal vagy azért, mert tévedésnek gondolja, hogy a keresztény Ajtonynak több felesége lett volna, vagy azért mert ha csakugyan „asszonyai“ voltak, ez esetben is csak egy lehetett a felesége, a többi pedig ágyasa azaz szolgálója (ezt még Szent István törvényei is megengedik); csak hogy ez esetben viszont nem állhat meg egyidejűleg az a tudósítás, hogy a Csanád felesége is (Anonymus szerint), a Becs ispán felesége is (a legenda szerint) előbb az Ajtonyé volt. — Ezen az alapon nincs ok kételkedésre, és pedig nem azért, mintha a keleti görög vagy bolgár egyház a többnejűséget megengedte volna (Pesty Frigyes: Századok 1876, 414; Jirecek: A bolgárok története XI; Ortway: Magyarország egyházi földleírása 355), hanem azért mert Ajtony tökéletlen keresztény volt s régi pogány módra tüntetőleg több feleséget tartott. A feleségei között is volt pogány, mert azt, amelyik Ajtony veszte után Becs ispánné lett, maga Szent Gellért keresztelte meg.

Sokkal megokoltabb a Karácsonyi bizalmatlankodása: „Bevette őt udvari főtisztjei közé, megajándékozta Ajtony javaival, szolgálóival s *ha a Névtelen jegyzőnek hiszünk*, Ajtony feleségeinek egyikével“ (l. m. 80). Az ugyanis mindjárt feltűnhetik, hogy a Gellért-legenda nem emlékezik meg Csanád házasságáról, holott olyan kedvvel időzik a megtérés, a hadra-készülés, a harc és a királyi fogadtatás minden mozzanatánál.

A legenda csak XIV. századi átírásban maradt reánk, de azért a később hozzátoldott 23. fejezet kivételével a többiről az az általános vélemény, hogy lényegben egykorú vagy nagyon közelkorú szerzőnek a feljegyzései. Ennélfogva még a XI. századra kell tennünk a legenda keletkezését illetve első írásba-foglalását. Az pedig a beható vizsgálatból kitűnik, hogy Szent Benedek-rendjebeli szerzetes volt az író: monachi gyrovagi=kóborló szerzetesek — Szent Benedek regulájának 1. fejezetében említettnek, az 5. a Szent Gellértről különösen kiemelt „késedelem nélkül való engedelmisséget“ az alázatosság első fokának

azaz alapjának nevezi, az 53. szigorú kötelességgé teszi, hogy minden vendéget úgy kell fogadni és ellátni, mint magát Krisztust stb. Ha e mozzanatokat összevetjük, arra a megállapodásra jutunk, hogy a Boldogságos Szűz csanádi bencés monostorának valamelyik tagjáé a szerzői dicsőség (azért van szó többször e monostorról, Fülöp apátjáról, a király és királyné dús adományáról, az apostoli szék rá vonatkozó határozatáról), aki még Szent Gellértet is, Csanádot is személyesen ismerhette, viselt dolgaikat és életük viszonyait működésük színhelyén alaposan kifürkészhetette. A eredeti legenda írójának Walter mestert, a marosvári püspöki iskola énektanítóját tartják, vagy pedig Walternek valamelyik tanítványát (Karácsonyi i. m. 165; Müller: A nagyobb Gellért-legenda keletkezése és forrásai, Századok 1913, 355, 419, — 1915, 387; Balogh i. h. — V. ö. Madzsar: Szent Gellért nagyobb legendájáról, Századok 1913, 502), tehát olyan személyt, aki időben megelőzte a Szent László-korabeli legrégebbi Gesta összeállítását és így nem utólag egybefoglalt írásbeli hagyomány alapján dolgozott, mint Anonymus, hanem mint kortárs és közvetlen szemlélő szerezte az adatait, vagy vette első kézből mint tanítvány a mesterétől. Ezért találhatók a legendában olyan aprólékos dolgok, amelyeknek semmi történeti fontosságuk, semmi különösebb legendai értékük nincs, de éppen ilyenén jelentéktelenségükkel, bájos közvetlenségükkel és részletességükkel arra vallanak, hogy írásba-foglalójuk vagy az informátora szemével látta, fülével hallotta, a bennük való közreműködésével átélte azokat a megrögzített pillanatrajzokat. Ilyen pl. hogy Szent Gellért szolgái a korbácsolásra ítélt kocsis meztelen hátát tyúkvérrel kenték be (14. fej.), vagy a kézi-malom mellett éjjel nótázva dolgozgató szolgáló-leány története (u. o.), vagy Csanád ispán bitófára hurcolt emberének a megmenekülése (16. fej.). A vezér valakit megköttetett a gaztettéért és már vitette a bitófához, mikor az illető hirtelen kiragadta magát a kísérők kezéből és beugrott a Boldogságos Szűz monostorába. Akik utána siettek, nem vethettek rá többé kezét a törvényes menedékhelyen, de azért meg nem állottak, hogy utána ne kiabáljanak: „Jól jártál, kis ravasz, a vesztőhely hurkából kimenekültél, de verembe estél irháddal együtt, amelyet majd lenyúznak rólad!” Erre nagy röhej támadt a nép közt, a rab pedig egész életére a monostorban maradt harangozónak. — Ezek nem kitalált vagy máshonnan vett történetek, mert akkor semmiesetre sem illesztette volna őket a legendába a szerzetes-író; igaz-voltukkal a többi adat megbízhatóságát is igazolják.

Az már most a kérdés, mint van az, hogy a legenda ilyen részletezés és megbízhatóság mellett is említés nélkül hagyja a Csanád feleségét, mikor ez a nő elég fontos személyiség azért is, mert előbb

az Ajtonyé volt, azért is mert hozzátartozik a királyi adomány teljességéhez. Az bizonyos, hogy Becs ispán felesége, pogánysága és megkeresztelése csak azért került a legendába, mert a szentlé-avatás céljaira Szent Gellért csodatételei közé rögtön feljegyezték az ő esetét is és így sem az idő okozta elfeledés, sem az író feledékenysége miatt ki nem maradhatott; Csanád feleségének a megemlítését azonban méltán várhatnók akkor is, ha már előzetesen keresztény volt s ha nem történt is vele csoda vagy más olyan esemény, amely kilétén kívül is nevezetességre emelte volna. Ha a legendát a Csanád-nemzetség legendájának tekintjük (Pauler i. m. I. 515), csak annál inkább érezzük az „ősanya“ hiányát. Egyebet nem mondhatunk, mint hogy ez vagy az egymásután következő másolók révén maradt ki, akik nem a Csanádra vonatkozó és más történelmi adatok pontos átörökítésére, hanem Szent Gellért életének és csodáinak minél részletesebb előadására törekedtek, vagy hogy valamiképpen elkerülte a legendaíró figyelmét, ami így annak a jele, hogy az első összeállító valóban csak kis részben dolgozhatott feljegyzésekből, közvetlenül saját emlékeire vagy közvetve szóbeli közlésekre támaszkodott. Így maradhatott ki annak a megemlítése is, hogy Csanád nemcsak „egy igen nagyra becsült vitéz“, hanem Doboka fia s a király unokatestvére, vagy hogy Ajtony a Galád ivadéka. Csakhogy még ebből nem következik az, hogy ami a legendából hiányzik, az Anonymusban nem érdemel hitelt! Karoldot és Saroltot, Dobokát és Csanádot, Szent István és Csanád rokonságát, Galád és Ajtony viszonyát — mind Anonymus hagyományozta ránk, aki az újabb történelmi vizsgálódások megvilágításában korántsem látszik olyan tudálékosnak vagy mesemondónak, mint ahogy azelőtt gondolták (V. ö. Pais: Magyar Anonymus bevezetését és Hóman: a Szent László-kori Gestát). Anonymus hitele alapján elfogadjuk a Csanád feleségére vonatkozó adatát is és nem követjük a kételkedésben Karácsonyit, aki téves nyomokon indulva Saroltot is „csak a Névtelen jegyző koholmányának“ mondja (Még egy szó Koppány lázadásáról, Kath. Szemle 1913, 1068). — Minthogy Csanád 1029 táján már korosabb férfi lehetett, azt kell feltételeznünk, hogy az Ajtony volt feleségével kötött házassága előtt özvegyül élt.

V.

A marosi püspökség és várispánság. A Csanádok birtokai.

Ajtony leverése teljessé tette a királyi hatalmat, egységessé az ország területét és Szent Istvánnak megadta a módot, hogy a büszke Konrád császár ellen „aki a béke nyugalmát lerontva igyekezett egész Németország egyesített haderejével Pannónia határaitra ellenségesen rámenni“, a püspökökkel és országnagyokkal tartott tanács után „a haza védelmére az egész Magyarország fegyvereseit“ összevonja (Leg. S. R. St. 36). A németek az 1030. év nyarán a Duna bal partján Moson és Sopron felől akadály nélkül vonultak Magyarország ellen; de mikor a mocsaras és erdős területeken átvergődtek, az addig tartózkodó király a Rábánál útjukat állta s olyan erővel támadt a terep nehézségeivel küszködő s éhségtől gyötört seregre, hogy a nagy vállalkozás a legcsúfosabb kudarccal végződött, a megbomlott birodalmi hadak fejükvesztetten voltak kénytelenek visszahúzódni a nyomukban járó magyarok üldözése elől. Az altaichi évkönyvek szerint az elbizakodott császár „hadsereg és minden eredmény nélkül tért vissza Magyarországból“ (rediit autem de Ungaria sine militia et in nullo proficiens), a békekötésben pedig hazánk területe még nagyobbodott is a Lajtán túl a Fischa vonaláig eső ostmarki részekkel. Ettől kezdve sem belső pártütés, sem külső támadás nem háborította Szent István uralkodását, azért nyugodtan láthatott hozzá, hogy a meghódított Maros-Temes-közön a püspökség felállításával és a vármegyei szervezet kiépítésével a keresztény szellemű átalakulást keresztülvigye.

Miután látta, hogy „birodalma harcoktól megnyugodott, Istennek szolgáját, Gellértet visszahívta magányából“ (Leg. 11. fej.), hogy most már tényleg átadja neki a marosi püspöki-megyét, amelynek a megszervezése is, a megtérítése is az első püspök vállaira nehezedett. Munkatársakat is rendelt mellé, tizenkét szerzetest a bakonybéli, pannonhegyi, pécsváradi, zalavári és zobori bencés-monostorokból, akik közül „hét tudós és magyar nyelven avatottan tolmácsoló férfiú volt“, akik tehát „maguk is hirdették a népnek Isten igéjét“ s első elüljárói lettek az egyházmegye területén kialakult hét főesperesi kerületnek: aradi, kevei (később torontáli), krassói, marosoninneri (csanádi v. székes-

egyházi), marosontúli (maroselvi), sebesi és temesi. Tehát minden vármegye egy főesperesség, Csanádot a Maros kettőre osztotta (Schematismus Cleri dioec. Csanadiensis 1883, 39—60; v. ö. Borovszky i. m. I. 22. és Szentkláray: A csanádegyházmegyei plébániák története 17—18). Csanád pedig rendezte a kezére bízott temesközi tartományt, a király parancsa szerint és a mellé adott udvari férfiak közreműködésével számbavette Ajtony birtokait, kijelölte az új vármegyei központokat és a várakhoz tartozó királyi területeket, kihasította a püspökség ingatlanait és megszállta a neki adományozott falvakat határaikkal együtt. Ilyképpen az Ajtony-nemzetség nagy kiterjedésű szállásföldjén a vármegye, a püspökség és Csanád ispán osztozkodtak.

Csanádnak különös gondja volt arra, hogy a megérkezendő püspököt, a király kedves emberét, ne csak méltóan fogadja, hanem illő módon el is szállásolhassa. Egyrészt ezért, másrészt hogy az ütközet előtt tett fogadalmát teljesítse, harmadrészt meg hogy a görög szerzetesek eltávolításával a meginduló nyugati keresztény térítést minél zavartalanabbá és sikeresebbé tegye, a már megjelölt helyen hozzáfogott az oroszlanosi monostor építéséhez, hogy odatelepítse át a Szent János-monostor lakóit. A munka olyan serényen haladt, hogy a püspök érkezésekor már a kész monostor felszentelésére kerülhetett a sor.

Szent Gellértet valószínűleg Esztergomban szentelték püspökké s elindulása előtt kegyesen búcsúzott tőle a király: „Én pedig meghagyom ispánjaimnak, hogy a néptől a maga idejében gabona-dézszmát szedjenek, amiből megélj. Azt akarom pedig, hogy senki se maradjon, aki ezt nem fizetné. Mert semmi hiányt ne szenvedjeteek földi szükségleteitekben“ (Leg. 11. fej). A szent férfiú útja a kalocsai egyházmegye területén vezetett keresztül a kanizsai révhez, tehát ugyanarra, amerre Csanád is vonult a hadával s amerre később maga Gellért is haladhatott Walter mesterrel, amikor Szent Istvánhoz útaztukban olyan csodálkozva hallgatták a „magyarok szimfóniáját“. Borovszky valószínűnek tartja, hogy Szent Gellért a társaságával hajón ereszkedett le Kalocsára, ahol egyházi fejének, az érseknek bemutatkozott*, itt várakozott reá Csanád ispán, hogy a papi-fejedelmet egyházmegyéjébe kísérje (I. m. I. 20). Karácsonyi is úgy véli, hogy Csanád nem a megyéje határán várta az apostoli csapatot, hanem elment értük Esztergomba és „szekerére ültetvén, elvitte őket a homokos Duna-Tiszaközén keresztül Csanád megyébe“ a kanizsai révén át (I. m. 84). Juhász Kálmán hasonló értelemben szól, csak hogy az időt is meg-

* A kalocsai érsek csak III. Béla korában kapta meg külön érseki területül a csanádi, nagyvárad, erdélyi és zágrábi püspökségeket! (Erdélyi: Magyar történet új rendszerben 35.)

jelöli. Ugy gondolja, hogy mikor Csanád a győzelem, a temetés, az áldomás és az új monostor helyének a kijelölése után a királyhoz ment Esztergomba, akkor „onnan Szent Gellérttel és bencéseivel Oroszlánosra tért vissza“ (Hajdani monostorok 45). Semmi határozott adat sem támogatja ugyan e föltevéseket, de azért nem szabad elvetnünk, mert a szentéletű püspök iránt való tekintet és az akkori hosszú utazások sokféle nehézsége és veszedelme kellőképpen megokolja Csanád gondoskodását és az ismeretlen vidékre igyekezők elé való útazását. A legendai szöveg összefüggéséből úgy sejthető, hogy a vezér Esztergomból kísérte a püspököt: „A király parancsára csakugyan gyülekeztek szerzetesek az ország különböző monostoraiból . . . Csanád ispán szekereire ültette és a csanádi egyházmegyébe, még pedig először is Oroszlánosra vitte őket, ahol Szent György tiszteletére a monostort emelte“ (Leg. 11. fej.). De az nem történhetett mindjárt a csata után, mert az építkezéshez hosszabb idő kellett. Kalocsán csatlakozhatott hozzájuk a pécsváradi Anzelm és István.

Oroszlánosra érkezvén a püspök az új monostort felszentelte, Csanád pedig nagy lakomát rendezett ez alkalomból Szent Gellért és társai tiszteletére s értékes ajándékokkal is elhalmozta őket. Aztán tovább haladtak Marosvár felé, ahol érthetően nagy ünnepség és nagy néptömeg várta Szent Gellértet, aki Csanád intézkedésére a görög monostorban kapott lakóhelyet, az odavaló szerzetesek pedig áttelepedtek Oroszlánosra. Ezek új monostorukban tovább élték a maguk szerzetesi életét, a „maguk szertartása és szokása szerint tartották az istentiszteletüket“, de jelentősebb tevékenységet itt sem fejthettek ki s úgy látszik, hogy a lassankint kihaló első szerzeteseket, akik anyanyelvük miatt a néppel úgy sem igen érintkezhetek, nem váltották fel újabbak, mert csakhamar megszűnik az emléküik és helyüket bencések foglalják el (Juhász i. m. 46).

Az akkori idők szokása szerint mintegy a pogánykori őstisztelet keresztény szellemű folytatásaképpen a számottevő nemzetségek azon voltak, hogy nemzetségi monostort alapítsanak, amely a nemzetségtagokat és ágakat összetartsa és egyúttal közös temetkező-helyül szolgáljon. Még az osztozkodások alkalmával is mindig szemük előtt tartották, hogy a nemzetségi monostort és környékét együttesen birtokolják és az azzal járó kegyúri terheket közösen viseljék. Az ősi monostor századokon át összetartotta az egy töről szakadt családokat, míg azután a megváltozott országos viszonyok lehetetlenné nem tették a hagyomány további fenntartását. Így lett Oroszlános a Csanádok nemzetségi monostora, amelyről még IV. Béla 1256. évi okiratában is ezt olvassuk: „Monasterium vero Orozlanus vocatum toti generacioni eorum *commune* esse asseruerunt == az Oroszlános-

nak nevezett monostort pedig egész nemzetségük közös tulajdonának nyilvánították“ (Wenczel: Árpádkori új okmánytár VII. 431).

Szent Gellért haladéktalanul megkezdte apostoli munkáját, az egész tartományból csak úgy özönlöttek hozzá a nemesek és közemberek, gazdagok és szegények, hogy az üdvösség ígését hallgassák és a Szentháromság nevében megkeresztelkedjenek. A király a várakba kirendelte a maga ispánjait, a püspök pedig a megyék területére ki-nevezte a vele jött szerzetesek közül a hét magyarul tudót esperesnek, s az ispánok is, az eszerek is járták a falvakat és szállásokat, hogy a megtérés útját egyengessék, a felnőtteket és gyermekeket oktassák, tanáccsal és útbaigazítással ellássák, keresztelkedés végett Marosvárra, a püspöki városba irányítsák vagy — kényszerítsék, mert amint a legenda is megjegyzi: „ Sokat hoztak oda az ispánok is”.* A meszebb vidékről valók több napi járőföldet is mentek, azért kellő mennyiségű ételme: is vitték magukkal, sőt „a püspöknek különféle adományokat, ajándékokat és drágaságokat, lovat, ökröt és juhot, nagyon sok szőnyeget, az asszonyok pedig arany gyűrűket és nyakláncokat”. Azért volt pedig olyan nagy a tolongás a püspöki székhely felé, ahol a templom udvarán állandóan nagy tömeg várakozott, és azért volt olyan napestig tartó fáradtságuk a prédikáló és keresztelő szerzeteseknek, mert akkor a keresztelések általában csak városokban történtek (Burchard wormszi püspök decret. lib. IV. 14), még pedig a keresztelő-kútaiba egyenkint való alámerítés által, ami nem kis mértékben lassította a munka szaporaságát.** Csanád mint tartományispán gondoskodott az útonlevők biztonságáról, a városban időzők elszállásolásáról, a megkeresztelteknek a hitben való háborítatlanságáról és a pogányok kikutatásáról, valamint arról is, hogy a püspök asztala mindig bővelkedjék ételben, italban, mert Szent Gellért készségesen látta vendégül a megtérteket, s ha szegény, ha gazdag fordult meg körülötte, étlen-szomjan senkit el nem bocsájtott magától.

Akik már régebben keresztények voltak, vagy akik újonnan megtérve lélekben is Krisztus hívei lettek, egy napon összesen har-

* Nemcsak az öreg besenyő Thonuzoba „temetkezett el élve a feleségével az Abád-révben“ pogánysága miatt (Anon. 57), hanem a kereszténységnek a törzsökös magyarok között is még sokáig akadtak ellenségei. Szent László törvényei szerint a pogányok módjára szent kútfőknél, élőfákknál, forrásoknál, köveknél ájtatoskodók és áldozók ökörrrel válthatják meg vétségüket (I. 22), a Kálmán király korában tartott első esztergomi zsinat pedig a pogány szertartást követők közül a nemeseket 11 napi szigorú vezekléssel, a közembereket 7 napi vezekléssel és azonfelül ütlegelelssel sújtja (7. §).

** A mostani ócsanádi plébánia-templom építésekor megtalálták a hajdan keresztikútat, amely Szent Gellért korában a görög szerzetesek temploma előtt volt, jelenleg pedig a szentélyben látható. — Ugyanebben a templomban őrzik azt a kőkoporsót is, amelyben állítólag a vértanú püspök teteme nyugodott.

mincan „a nemesek országnagyjai” a fiaikat bemutatták a püspöknek és kérték, hogy „vegye őket magához, taníttassa tudományokra és rendelje papokká”. Szent Gellért nagy örömmel fogadta a növendékeket, buzgón taníttatta őket az ily célra adott házban a latin nyelvre és az éneklésre, mert az volt a szándéka, hogy ezek közül válogatja ki káptalanjának az első kanonokjait, mivel „nem idegenek, hanem hazafiak” és így köztük és a hívek közt nem lesz az a tartózkodás és nyelvi akadály, ami a mindenünnen odasereglő német, cseh, lengyel, francia stb. nemzetiségű papok és papnövendékek részéről fennállott. A német Walter kedves embere volt Szent Gellértnek, hű kísérője és mintegy titkára s nagyon alkalmas arra, hogy a püspökség mellett megszervezett iskolának a tanítója legyen. Az iskola hamar felvirágozott, a tanulók száma rohamosan gyarapodott, hiszen Szent Gellért buzgóságában még a Dunántúlt is járatta követivel, hogy tanítványokat gyűjtsön, akiket azután papokká szenteljen és „a plébániákon a templomok gondozóivá” tegyen. Ezért a püspök nem sokára kénytelen volt a Walter kérésére másik tanítót is hozatni a székesfehérvári híres iskolából, a szinén német Henrik testvért, aki Szent Gellért intézkedéséből az olvasás tanítását vette át, Walter pedig csupáncsak az éneklésben maradt a tanulók mestere.

Mikor azután így a megtértek száma mindenfelé nap-nap után növekedett és a kereszténység „új palántája” biztos gyökeret vert, másrészt meg a papok száma is annyira szaporodott, hogy tartomány-szerte plébániák felállításáról lehetett gondoskodni: Szent Gellért örült, hogy eleget tehát az elébe járuló emberek kérésének, akik azt kívánták, hogy menjen el hozzájuk, jelölje ki a cintermet és szentelje meg a helyet, ahol templomot fognak építeni. Egy alkalommal Keresztelő Szent János ünnepén a prédikáció és áldás után mintegy százan fordultak Szent Gellérthez ilyen kérelemmel. Az akkori egyházi rendeletek szerint ugyanis csak ott lehetett templomot építeni, ahol az egyházmegye püspöke a keresztet letűzte és a régiesen cinteremnek (cimiterium) nevezett templomudvart vagy templomteret kijelölte (Burchard decret. lib. III. 6.). Szent Gellért tehát útra kelt, hogy a lelki hatalma alá tartozó nagy területet végigjárja, a keresztény hívők életét és buzgóságát otthonukban is színről-színre lássa, a kitaratókat megáldja, a kételkedőket megerősítse, a pogányokat szavával és szelidségével Krisztusnak megnyerje és a templomok helyét megjelölje. Előtte jártak mindenfelé az esperesek, hirdették az ígét, keresztelték a népet s kellőleg előkészítették a püspök-anya fogadására. Így épültek egymá után a szentegyházak, amelyeknek a számát ha nem is becsüljük vérmesen, a t kétségtelennek kell tartanunk, hogy ilyen egyházfejedelem apostoli tevékenysége érvényt szerzett a király azon rendeleté-

nek, hogy „minden tíz falu népe építsen egy templomot és tartozzék annak a kerületébe, nehogy a nép a fáradságot unva vallási kötelességét elhanyagolja” (Leg. S. R. St. 41). Az akkori falvak persze csak néhány házból állottak és amint a fennmaradt írásokból, hagyományokból és emlékekből kitetszik, szinte ellepték a folyók partjait és a megtelepülésre alkalmas emelkedettebb helyeket. A templomokat rendszeren a hívek építették, a király adta a ruhákat és templomi szereket, a szükséges egyházi könyveket pedig a püspök juttatta a lelkeskedő papság rendelkezésére.

A püspöki székvárosban szintén hamarosan új templom emelkedett: a Szent János-monostort csak ideiglenesen vette használatba Szent Gellért, Marosvárra érkezése után mindjárt építeni kezdte a székesegyházat, a Szent György vértanú templomát, amelyre a király ezer márkát adományozott.* Mikor a püspökség a görög monostorból kiköltözött, bencések telepedtek oda Fülöp apát kormányzása alatt s az egyház azontúl úgy szerepel, mint a Boldogságos Szűz monostora (Juhász i. m. 22). Szent Gellért pápai jóváhagyással ezt a templomot választotta temetkezési helyéül, azért az apátságot róla „Szent Gellért monostora”-nak is nevezték. E templom számára a „király úr” ötven márkát, tíz vég bíbort és ötven vég posztót ajándékozott, a királyné pedig négy vég bíbort és ugyanannyi bársonyt (Leg. 15. fej.).

A marosi püspökség felállítása révén a szellemiekben beállott nagy fordulat mellett különös figyelmet érdemel az a változás, amely Ajtony tartományában a földbirtok tulajdonjogának a tekintetében végbement. A nemek szállásai között elhúzódó és az azokon kívül eső szabad területek a megerősített helyekkel együtt részben a királyi vármegyék birtoktestévé lettek, részben a püspökség tulajdonába kerültek; az Ajtonyok ősi szállásföldjének aránylag kicsi töredéke a Maroson túl Arad és Csanád határán a nemzetség birtokában maradt, a többi túlnyomó részben a győzelmes Csanád vezérnek adományozta a király.

Ezen adomány-birtokok a Maros-Tisza-Aranka közén kívül áthúzódtak a Maros jobb partjára is egész a Szárazér tájékáig, mintegy tizenöt-tizenhat négyzetmérföldnyi nagyságban, körülbelül a mai Földéak és Padé közti területen (Ortvay: Az Ajtony- és Csanád-nemzetség birtokviszonyai Délmagyarországon, Századok 1891, 263—278; Karácsonyi: A Csanád-nemzetség birtokai Délmagyarországon, Délmagyarországi Tört. és Rég. Ért. 1884 53,—1885, 65, 119,—1886, 94; Wertner: A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig I. 198—206;

* Szent Gellért eredeti keresztneve György és Velencében a Szent György-monostornak volt az apátja.

Borovszky i. m. I.37—39, 66—69). A Marostól délre a következő helységek szerepelnek az osztályos örökségi oklevelekben : Alvelnök, Baromlak, Béb, Boldogasszonyháza (Boldogfalva), Csóka, Csücskőd, Dedemszeg, Dobegyház, Egyházaskér, Fejéregyház, Halász (Halászmorotva), Homokrév (Mokrin), Kanizsamonostor (Monostoros Kanizsa v. Monostor), Kemecse, Kökényér (Vaffaülése), Kúcszegyház, Ladány, Oroszlános, Padé, Palota, Párdány, Rábé, Rázsán, Sót, Szanád, Szécsény, Szent-Miklós, Temerkény, Teremtelek, Terjén, Ürs, Valkány, Varsánytó, Zentarév, Zombor ; a Marostól északra : Boldogkereke, Kisfalud, Köztelek, Makófalva (Felvelnök), Malomszeg, Pongrácfája, Pongráctelke, Szemeegyháza, Szent-Lőrinc, Szent-Margita, Szent-Miklós, Szudas, Tömpös, Vásárhely.

Az ország más részein elszórtan található Csanád-birtokok (Bihar, Győr, Macsói terület, Mőson, Pozsega, Somogy, Szatmár, Szerém, Vas vm. — Borovszky i. m. I. 69 ; Wertner i. m. I. 198—207) nem a szent király adományából, hanem vétel, csere, házasság s más egyéb úton jutottak a nemzetség tulajdonába. (Alsó-Fehérben, Hunyadban, Máramarosban szintén vannak Csanád és Doboka nevű helységek. Ortway i. m. 266). Csak a Duna bal partján Kalocsa és Baja közt (továbbá a Szolnok-Dobokában) fekvő nemzetségi birtokok származtak első foglalásból, ezeknek jórészt azonban talán még Csanád vezér elosztogatta, mikor tőlük távolabb a Maros két partján kapta vitézsége jutalmául az Ajtony örökségét. Így szerezhette a csanádi Boldogságos Szűz monostora azon falvakat, amelyek a Csanádok első szálláshelyén, a Duna mentén feküdtek (Karácsonyi: Szent Gellért 73; Ortway i. m. 265).

Csanád még egységesen birtokolta a roppant kiterjedésű adományt, a fiai és ivadécai azonban mind jobban és jobban szétaprózták, mert nemcsak külön-külön örökölték az egyes helységeket és részeket, hanem igen sokszor ugyanegy falu végein és telkein is megosztották (V. ö. pl. Borovszky i. m. I. 39—40, II. 498). A vezér nemzetségéből származó Ladányi, Makófalvi, Telegdi és Tömpösi családok még évszázadok múlva is urai az őstüktől szerzett birtok egy-egy darabjának. Említésre méltó, hogy a sólyon-címerű nemzetség tagjairól Csanád vezér után majdnem kétszáz éven át nem hallunk semmit, csak a XII. és XIII. század határán lép elénk Fülöp, Bogyoszló és Belenig neve, akik közül Fülöp gyermektelenül hal el, a másik két testvér ivadécai azonban soká fenntartják apáik hagyatékát és di-csőségét (Nemzedékrendjüket l. Wertner i. m. 206).

Csanád vezér példájára a nemzetség többi tagjai is építettek monostorokat és templomokat. Az oroszlánosi nemzetségi monostoron kívül még négyet alapítottak : Kanizsamonostor, Kemecsemonostor,

Párdánymonostor és Tömpösmonostor. Templom több helyen épült (Boldogasszonyfalva, Egyházaskér, Kőkenyér, Szent-László, Szent-Lőrinc, Temerkény, Tömpösnek három egyháza volt, Zombor stb). A monostorok mind elpusztultak, a templomok közül is csak a kiszombori maradt meg (Juhász i. m. 131, 142).

A marosi vár királyi birtok lett s mikor később a tatárjárás utáni időkben a várrendszer felbomlott, a püspökségre illetve a csanádi káptalanra szállt. Hanem a Csanádnak juttatott adomány mellett nagyon kicsinynek tűnik fel a várföldek mennyisége, amint a XIII. sz. elejétől kezdve II. Endre és Béla ifjabb király oklevelei ránk hagyományozták. A megye területén a következő várbirtokokkal találkozunk, amelyek mind a Marostól délre fekszenek: Bátor, Besenyő, Bocsár, Bogár, Bő, Csenej, Csika, Eköd, Inád, Jenő, Pony, Szőlős, Teleki, Ujfalu (Árpádkori új okmánytár I. 115, XI, 220; Hazai Okmánytár I. 11, VI.24; Fejér: Codex Dipl. IV. 1, 108, IX. 5, 155). De a csanádi várispánság mégis egyike volt a legtekintélyesebbeknek, e tisztet rendszeren az ország valamelyik előkelő méltósága viselte (nádor, országbíró). Ez a kitüntetés a vár erődített voltának tulajdonítható s annak a fontos szerepnek, amelyet a keletről és délről fenyegető ellenségekkel szemben betöltött. A nádorok és országbírák különben is szoktak birni egy-két vármegyei ispánságot, minthogy a várföldek jövedelmeinek egyharmad része az ispánt illette (Erdélyi: Árpádkor 271).

A püspökség ingatlanairól Zsigmond királynak 1421-ben kiállított adománylevele tájékoztat, amelyből kitűnik, hogy az egyházmegye területéhez tartozó királyi vármegyékben milyen helységeket kapott javadalmul Gellért püspök Szent Istvántól. *Aradban*: Kenderfark puszta, Kovászi, Majmat, Pécsk a révvel együtt; *Csanádban*: Csanád városában 10 jobbágytelek, Latorján, Mégy, Szent-Miklós, Szent-Péter; *Temesben*: Acsád, Derse, Iregd, Kana, Lukateleke, Monyorós, Szent-György, Szikszó, Telek, Zombor; *Torontálban*: Kovászi.

Nemesi birtokról is nagyon kései (1217-től kezdődő) és nagyon kevés oklevéli adatot találunk; ilyenekül említettek: Basarág, Bécs, Kopáncs, Lőrincfölde (Borovszky i. m. I. 42).

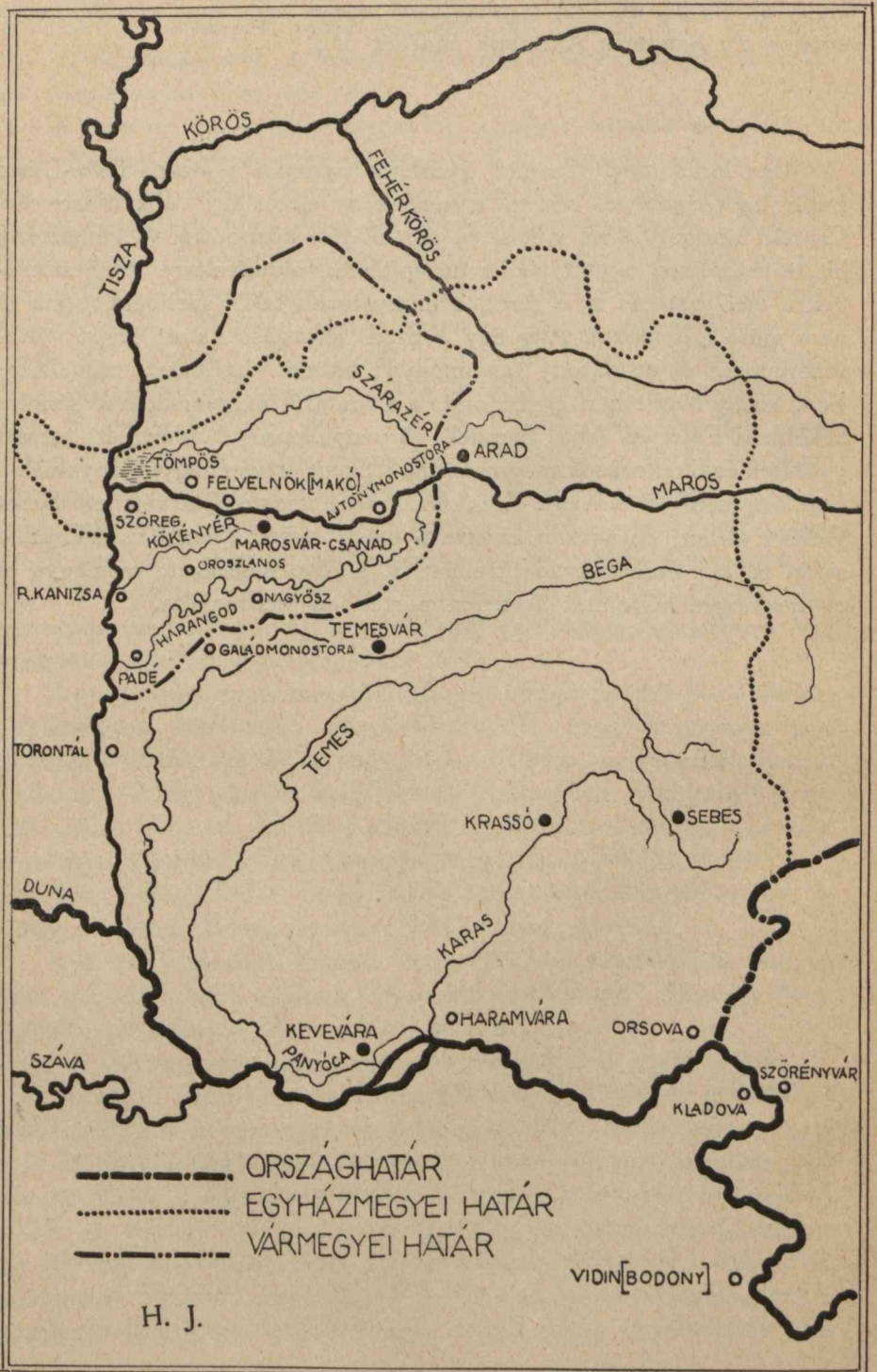
Az Ajtony-nemzetség meghagyott birtokairól már szólottunk. A nemzetségfő Ajtony veszte után a többiek mint kisebb jelentőségű birtokosok éltek a vármegye északkeleti sarkán. Nemzetségi monostoruk és temetkezési helyük Ajtonymonostora volt, ezt azonban csak valamely későbbi Ajtony alapíthatta, nem pedig a Szent István-korabeli. A XIV. sz. közepe után a nemzetségnek is, a vagyonnak is nyoma vész (Ortvay i. m. 276; Pesty: Magyarország helynevei I. 216—217; Karácsonyi: Magyar nemzetségek I. 91), még törzsmonostoruknak a szerzeteseit sem lehet megállapítani, romjai pedig egyáltalában nem

maradtak. Hanem 1923-ban felújították az „ajtonymonostori apát“ címét (Juhász i. m. 129) s mindössze ennyi az, ami e vidéken az egykor oly hatalmas Ajtonyok emlékét őrzi.

*

Igy indul meg Csanád győzelme nyomán a Maros-Tisza-Duna határolta terjedelmes részen a keresztény élet s így válik Marosvár-Csanád közigazgatási, vallási és művelődési központtá. A keresztény hit terjesztésével együtt járt a házépítésre, földművelésre és mesterségekre való oktatás is, e téren a monostorok lakói szereztek soha el nem múló érdemeket. Alig egy évtized leforgása alatt óriási változáson ment át az Ajtony tartománya; hitben, érzésben, műveltségben, királytiszteletben egybeforrt a Dunántúl magyarságával s amint később a Péter és Aba Sámuel törvénytelenégei idején itt tartott gyűlések és tiltakozások megmutatták: Szent István hagyományainak a leghűségesebb őrévé lett. Ezen országrész apostola, a velencei Szent Gellért mellett derekasan kivette a maga részét a munkából Csanád ispán is, aki Szent István bizalmát is, a róla elnevezett vármegye és egyházmegye hódolatát is teljes mértékben kiérdemelte.

A KÖZÉPKORI CSANÁDVÁRMEGYE ÉS A CSANÁDI EGYHÁZMEGYE TÉRKÉPE.

Tartalom.

I. Csanád nemzetsége és marosvári tartózkodása . . .	1 oldal.
II. Csanád a királyi udvarban	12 „
III. Ajtony származása, hatalma és pártütése	18 „
IV. A nagyősi csata és a győztes vezér megjutalmazása	31 „
V. A marosi püspökség és várispánság. A Csanádok birtokai	41 „

XB 100237

CSANÁDVÁRMEGYEI KÖNYVTÁR.

Szerkesztik és kiadják: Dr. Eperjessy Kálmán és Dr. Barna János.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENTEK:

1. *Bálint Alajos*: Makó város települési és emberföldrajzi vázlata. 2 P.
2. *Dr. Eperjessy Kálmán*: Kopáncs-pusztai éremlelet. 2 P.
3. *Dr. Márton György*: Az apró(dug)hagyma osztályozása és szárítása Makón. 3 P.
4. *Dr. Banner János*: Jelentés a magyarcsanád—bökényi próbaásatásokról. 2 P.
5. *Móra Ferenc*: Lovassírok Kunágotán. 2 P.
6. Makó várossának közönséges és abban lévő reformata ekleziának különös leírása. *Szírbi Miklós* prédikátor által 1835—6. eszt. Sajtó alá rendezte:
Dr. Eperjessy Kálmán. 4 P.
7. *Takáts Lajos*: Az apátfalvai nyelvjárás. 3 P.
8. *Árva János*: Boszorkánypercek Csanádvármegyében. 2 P.
9. *Lugosi Döme*: Kelemen László és az első „Magyar Játzó Színi Társaság”. 8 P.
10. *Dr. Banner János*: Népvándorlaskori sírok Nagykamaráson. 2 P.
11. *Dr. Diószeghy András*: Rotaresti Dobsa Lajos. 2 P.
12. *Dr. Eperjessy Kálmán*: A Maros szabályozása Makónál 1754-ben. 2 P.
13. *Dr. Márton György*: A makói hagyma termesztése. 2 P.
14. Szent Gellért legendája. Fordította: *Gálos Rezső*. 2 P.
15. *Dr. Bálint Nagy István*: Kolerajárványok Csanádvármegyében. 5 P.
16. *Dr. Kecskeméti Ármin*: A csanádvármegyei zsidók története. 3 P.
17. *Kovács Gyula*: Makó város építészete a XVIII-ik század közepétől a XIX. század közepéig. 6 P.
18. *Dr. Barna János*: A makói Hollósy Kornélia színház története. 4 P.
- 19—20. *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig (1030 - 1242). 12 P.
21. *Dr. Joó Imre*: Csanád-Arad-Torontál vármegyék 10 évi népmozgalmi adatai. 5 P.
22. *Dr. Takáts Lajos*: Csanád vezér története. 2 P.

A megjelent füzetek Árva János megyei főlevéltárosnál (Makó, Megyeháza) rendelhetők meg. Postatakarékpénztári csekk számla száma 8569.

